

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIX

Sa. 286

Aralık 2015

ANKARA - 2015

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

AHMET BELADA

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet İNBASI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Refik TURAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ali AÇIKEL (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuri ADIYEKE (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat ARSLAN (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bederettin AYTAÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN (Ordu Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. BİRTEN ÇELİK (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayyip DUMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe Hatice ERİM (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan GÖKÇE (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim GÜLER (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU (Şakarya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Akif KİREÇCİ (Bilkent Üniversitesi)
Doç. Dr. Oya DAĞLAR MACAR (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan PAMUK (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bige SÜKAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Oğuz TEKİN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Aralık 2015 – ANKARA

Belleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeological Bibliographic 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık • Baskı: ÜÇ S Basım Ltd. Şti. 0312 395 9445

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
TEMÜR, AKIN: Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum	817
GÜNEY, HALE: İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Soloi-Pompeiopolis Kenti'ne Ait Bir Grup Sikke	827
ARSLANTAŞ, NUH: Abbasiler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar	847
YEŞİLBAŞ, EVİNDAR: Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçerisi Üzerine Değerlendirme	877
YILMAZ, GÜLAY: The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4.....	901
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar.....	931
GENCER, FATİH: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetimine Karşı Filistin Muhalefeti.....	979
ÇELİK, BİRTEN: Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)	1003
YILMAZ, ÖZGÜR: Fransız Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı.....	1039
KEÇECİ KURT, SONGÜL: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı	1073
YOLUN, MURAT - KOPAR, METİN: The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire.....	1099
DEMİRCAN, HÜSNÜ: Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği.....	1121
Kitap Tanıtma:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Ahmet Tetik, <i>Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi</i> <i>Cilt I: 1914 - 1916</i>	1139
Özetler	1145
İngilizce Özetler	1152
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1160
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1162

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
TEMÜR, AKIN: Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum	817
GÜNEY, HALE: The Coins of Soloi-Pompeiopolis in the İstanbul Archaeological Museums.....	827
ARSLANTAŞ, NUH: Institutions of Jewish Higher Religious Education in Abbasid Period: the Yeshivas.....	847
YEŞİLBAŞ, EVİNDAR: Evaluation on Khans of the Ottoman Period in Diyarbakır	877
YILMAZ, GÜLAY: The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4.....	901
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Extinct Ottoman Heritage in Rusçuk: Waqfs	931
GENCER, FATİH: The Palestinian Opposition Against The Rule of Kavalian Mehmet Ali Pasha.....	979
ÇELİK, BİRTEN: Female Personnel Employment at the Ottoman Customs: Women Customs Guards (1901-1908)	1003
YILMAZ, ÖZGÜR: The Port of Samsun at the Beginning of the 20 th Century According to French Archival Documents	1039
KEÇECİ KURT, SONGÜL: The Family and Marriage Perceptions in the Ottoman Women Magazines: II. Constitution Period.....	1073
YOLUN, MURAT - KOPAR, METİN: The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire	1099
DEMİRCAN, HÜSNÜ: The Role of History in Cultural Cleansing and Integration Policies: Bosnian Case.....	1121
Book Review:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Ahmet Tetik, <i>Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi</i> <i>Cilt I: 1914 - 1916</i>	1139
Turkish Abstracts.....	1145
Abstracts.....	1152
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	1160
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	1162

DİYARBAKIR'DA OSMANLI DÖNEMİ ŞEHİR-İÇİ HANLARI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

EVİNDAR YEŞİLBAŞ*

Giriş

Diyarbakır, mimari miras bakımından Anadolu şehirleri arasında çok sayıda ve farklı türde anıtlara sahip zengin yerleşimlendendir. Araştırmamızın konusunu, şehirdeki 16. yüzyıl başlarından 20. yüzyıla kadar geniş bir zaman diliminde inşa edilen Osmanlı dönemi şehir-içi hanları teşkil etmektedir¹.

Ekonomik ve kültürel potansiyel, Osmanlı imparatorluğu gibi belirli çağlara damgasını vurabilen toplumları, farklı ihtiyaçlar çerçevesinde yapı türleri üretmeye zorlamıştır. Ticaret yapıları, toplumsal ilerlemeye paralel gelişen yoğun ekonomik faaliyetler ve kentleşmede etkin mekânlar olarak mimarlık ve özellikle şehircilik tarihi açısından anıtsal birer yapı taşı niteliğindedir. Osmanlı şehirlerinin mekân zenginliğine katkısı bulunan bu binalar, günümüzde tarihi çehresini koruyabilen kentlerde, işlevsel yenileme bağlamında tekrardan kullanıma sunulmuş olsalar bile, dönemsel gelişimlerini ve mimari karakterlerini yansıtmaktadırlar.

Anadolu Türk Ticaret Mimarisine yönelik günümüze kadar yapıla gelen çalışmalar gözden geçirildiğinde, hanlar hakkındaki yayınların sayıca daha fazla olmakla beraber, mevcut bilgilerin daha ziyade Anadolu Selçuklu dönemine yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Literatür taramasında, Osmanlı ticaret mekânlarını doğrudan konu alan kaynaklar ise genellikle yapı türü² özelinde konuyu ele almışlardır. Bununla birlikte, az sayıda kaynağın genel, ticari merkeze daha bütüncül baktığı, kentsel ve mimari ölçekte yapı türlerini ve birlikteliklerini değerlendirdiği görülmektedir. Bu kaynaklar, mekân sınırlaması içerisinde konuyu irdelemekte, bir kısım literatür ise tek eser bazında bilgi üretmektedir. Diyarbakır'daki hanlar, diğer yerleşim merkezlerinin büyük çoğunluğu itibarıyla de söylenebileceği gibi, sanat tarihi açısından

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Mardin/TÜRKİYE, evindaryesilbas@gmail.com

¹ Diyarbakır'da Osmanlı dönemi ticaret gelişimi ve mimari yapıları hakkında detaylı bilgi için bkz., Evindar, Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

² Bunlardan ilki Gündüz Özdeş'in 1954 yılında yayınlanan *Türk Çarşıları* doçentlik çalışmasıdır; İkinci çalışma ise Mustafa Cezar'ın *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and The Ottoman Construction System* adlı 1983 tarihli yayımıdır, Kitabın Türkçesi *Tiypik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985'te yayınlanmıştır.

günümüze kadar yeterince incelenerek değerlendirilememiştir. Mevcut yayınlar gözden geçirildiğinde bu konuya yönelik detaylı bilgiler edinebileceğimiz toplu bir yayın bulunmamaktadır. Hanların tamamını kapsayacak bütüncül bir yaklaşımdan ziyade, hanlarla ilgili toplu veya tek tek mimarlık ve sanat tarihi araştırmalarından elde edilen çok kısa bilgiler içermekle beraber, bilgiler doyurucu olmaktan uzak fakat kısmen fikir verici niteliktedir. Bu çalışmalarda sanat ve mimarlık tarihi açısından toplu bir değerlendirme yapılmadığı ve tek tek bilgi üreten çalışmaların bazılarının çizim, fotoğraf gibi teknik detaylardan yoksun veya yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Tahrir Defterleri³, Şer'îye Sicilleri⁴, Salname⁵, vakfiye kayıtları⁶ gibi arşiv belgelerinde yerleri, banileri, görevlileri, sayıları ve özellikle tarihlendirme gibi çeşitli yönlerini aydınlatıcı kısa bilgiler mevcuttur. Öte yandan monografik çalışmalar için önemli birer kaynak teşkil eden seyahatnamelerde⁷ ise daha çok şehrin coğrafi ko-

³ Diyarbakır'ın 16. yüzyıldaki genel yapısı ile eserlerden bazıları hakkında kısa bilgilerin de bulunduğu Tahrir Defterleri'ne dayalı çalışmalar için bkz., Nejat, Göyünc, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991; M. Mehdi, İlhan, *Amid (Diyarbakır): 1518 Detailed Register*, Ankara 2000; Yılmaz, Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 5, İzmir 1990, s. 191-229; Alpay, Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara 2002; M. Mehdi, İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Tımar Dağılımı", *T.C. İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XXII, İstanbul 1982, s. 85-100; İbrahim, Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Haşlı Seferlerinin 900'üncü Yıldönümünde Uluslararası Selahaddin-i Eyyubi Sempozyumu (Diyarbakır, 23-24 Kasım 1996)*, Diyarbakır 1997, s. 161-179; a.y., "XVIII. Yüzyıl'da Diyarbakır Eyaleti'nin İdari Yapısı", *Askeri Tarih Bülteni*, S.19/36, Ankara 1994, s.135-142; a.y., "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal Of Ottoman Studies*, S. XVI, İstanbul 1996, s.121-162.

⁴ Diyarbakır Şer'îye Sicilleri'ne dayalı çalışmalar için bkz., İbrahim, Özçoşar, *315 numaralı Hicri 1155/1741-1742 tarihli Diyarbakır Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (T.C. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2000; Mustafa, Korkmaz, *Şer'îye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi Tarih* (T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988; Abdülvahap, Yıldız, *135/313 Nolu Şer'îye Siciline Göre 1135/1722-1213/1798 Yıllarında Amid Diyarbakır Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum* (T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1994; İbrahim, Yılmazçelik, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'îye Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 90, İstanbul 1994, s. 41-62; a.y., *Diyarbekir Şer'îye Sicilleri (katalog ve fihristleri)*, Ankara 2001.

⁵ İlhan, Palalı, *Diyarbakır Vilayeti Salnamelerine Göre Maarif (1292-1323)* (T.C. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987; a.y., *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)* (T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1999; Ömer, Tellioglu ve diğerleri, *Salname-i Diyarbekir (Diyarbekir Salnameleri)*, 5 cilt, İstanbul 1999.

⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 159 No.lu defter, 1104 sıra, 532 No.lu Defter s.16,17, 18, 612 No.lu defter, s.14, 582 No.lu defter, s.479, 360.sıra, 615 No.lu defter, s. 93, 56. sıra.

⁷ Evliya Çelebi, (Sad: Y. Dağlı- S. A. Kahraman), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.I, İstanbul 2001, s. 21- 275; Martin Van, Bruinessen; Hendrik, Boeschoten, (Çev: T. Güncü), *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, İstanbul 2003; Hrand Der, Andriasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964; Jean Baptiste, Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, Tome. I- IV, Paris 1679; James Silk, Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827; William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia*

numu, genel yapısı, mahalleleri veya nüfusu hakkında bilgiler verilmekle beraber, hanların dönemine göre fiziki durumlarını açıklayıcı bazı notlar da mevcuttur.

“*Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Şehir-içi Hanları Üzerine Değerlendirme*” başlıklı çalışmamızda Diyarbakır merkezindeki halen mevcut anıtsal Osmanlı dönemi şehir-içi hanlarının mümkün olabildiğince ayrıntılı şekilde değerlendirilmesi ve Sanat Tarihi açısından Osmanlı dönemi şehir-içi hanlarının karakteristik özelliklerinin, Diyarbakır’daki şehir-içi hanlarına yansımalarının tespiti amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda, kütüphane ve arşiv araştırmalarına öncelik verilerek yayın, belge, çizim ve ulaşılabilen eski fotoğraflar taranmış, konuyla ilgili bilgiler derlenmiştir. Binaların mevcut durumlarını ulaştığımız bilgilerle karşılaştırmak üzere sıklıkla Diyarbakır’a gidilmiş; eserler incelenerek günümüzdeki durumları fotoğraflarla belgelenmiştir. Böylece her bir eserle ilgili tarihi kaynaklar, arşiv belgeleri ve yayınlardan elde edilen bilgilerin yanı sıra çizim ve fotoğraf yardımıyla bütün özellikleri dikkate alınarak mimari özellikleri analiz edilmiştir.. Diyarbakır’ın farklı iklim ve coğrafyasından kaynaklanan aidiyetler boyutunda yapılar da okunabilen yerel özellikler tespit edilmiş ve detaylı bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Diyarbakır şehir-içi hanlarının Osmanlı şehir-içi hanlarında görülen benzerlikleri ve mahalli farklılıkları değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda, Diyarbakır’daki hanlardan halen mevcut eserler esas alınarak plân tipleri, örtü sistemleri, cephe, malzeme ve süsleme özellikleri itibariyle önce kendi içlerinde benzer ve farklı yanları belirlenmiş, bu özelliklere göre diğer Osmanlı şehirlerindeki hanlar arasında en yakın benzerleri ile karşılaştırmaları yapılarak, gelişim çizgisindeki yerleri açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Diyarbakır şehir-içi hanlarının bölgesel işçiliği ve yapı detayları ile süslemelerinde görülen yerel özellikler ön plana çıkarılmıştır. Günümüze ulaşamadıkları halde ismi ve kısmen yerleri tespit edilebilen hanların mimari özellikleri hakkında bilgi edinilemediğinden bunlarla ilgili herhangi bir yorum yapılamamıştır.

Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Şehir-içi Hanları Mimari Özellikleri

Osmanlı’nın fethettiği bölgelerde mimari yapılar, devletin gücünü simgeleyen birer kanıt olarak yerlerini almıştır. Birçok yapı ayrıntısı, yerel koşullar ve işçiliğe göre biçimlense de İstanbul’da gelişen klasik üslup, bütün topraklardaki mimariye damgasını vurmuştur. Bugün hala birçok Anadolu kentinde anıtsal mimari örneklerinin çoğu Osmanlı dönemine ait olanlardır⁸. Osmanlı dönemi Diyarbakır’da belirli bir üslup bütünlüğü gösterebilen en önemli devredir. Geniş topraklara

Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, VI-II, London, 1842; Charles, Texier, *Description de l’Armenie, la Perse et la Mesopotamie*, Tome I-II, Paris 1842-1852; Schweiger Lerchenfeld, A.F.V., *Der Orient*, Wien-Pest-Leipzig 1882; Vital, Cuinet, *La Turquie d’Asie*, C.II, Paris 1891; Edmund, Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, München- Leipzig, 1893; Max, Kirch, *Von Berlin nach Ispahan*, Berlin-Leipzig, 1927; Albert, Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940; Carsten, Niebuhr, (Yay. Haz. Herbert Scuria), *Reisen im Orient: Berichte deutscher Forscher aus dem 18. Und 19. Jahrhundert*, Berlin 1961, 2. Baskı.

⁸ Jale, Erzen, *Mimar Sinan. Estetik Bir Analiz*, İstanbul 1996, s. 15.

yayılan sanat faaliyetleri en azından büyük programlı devlet yapıları için homojen bir üslup anlayışı gösterir⁹.

Araştırmalarımız, Diyarbakır'ın Osmanlı yönetimine geçtiği dönemden, Cumhuriyet dönemine kadar kentte bulunan şehir-içi hanlarının mimari özellikleri ve şehrin yoğun ticaret potansiyelinin tespitini konu almıştır. Günümüze ulaşan dört han ile Osmanlı dönemi mimarisinin Diyarbakır'a yansımalarını irdelemeye çalıştık.

Diyarbakır şehrinin Osmanlı dönemi ticari kent dokusu ve bu dokunun sınırları, Ulu Camii, Hasan Paşa Hanı ve Vahap Ağa Hamamı eserlerinin kenarında bulunduğu Gazi Caddesi ve caddeyle bağlantılı diğer kentsel mekânların dizilişi ile oluşan sokaklar tıpkı bugünkü gibi çarşı ve ticari faaliyetlerin merkezi konumundaydı. Zaman içerisinde şehrin bu merkezden koparak büyüdüğünü, Melik Ahmet Paşa Camii ve Hamamı etrafında ikinci bir ticaret merkezinin şekillendiğini ve önem kazandığını görürüz.

Ticaret merkezi ve çarşısı, günümüzde de olduğu gibi, suriçini dörde bölen kuzey-güney ve batı-doğu doğrultulu iki caddenin birleştiği kavşak ve çevresinde yoğunlaşmaktadır. Kent strüktürüne bakıldığında Mardin Kapısı çevresinin sebze ve bahçecilerin, Urfa Kapısı çevresinin kasap ve tabakların, Ulu Camii güneyindeki Balıkçılarbaşı mevkiinin zanaatçı ve tüccarların bir araya geldikleri alanlar olduğu görülmektedir. Bugün mevcut ve mevcut olmayan çarşı ve pazar yerlerinin, Suriçi'ni kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana arterin ayırdığı dört dilime göre kent içindeki konumları değerlendirildiğinde bunların çok yoğun bir şekilde sağ ve sol üst dilimlerde yani kentin kuzey yarısında yer aldığı görülür. Buna göre kentin üst yarısının ticaret alanında önemli bir rol üstlendiği, ticari faaliyetlerin daha çok bu alanda yoğun bir şekilde gerçekleştiği kanısına varılmaktadır (Çizim1,2).

Kentin ticari hayatının çekirdeğini 19. yüzyıla kadar, kent merkezinde yer alan Hasan Paşa Hanı ve Kuyumcular Çarşısı etrafında gelişen ticaret bölgesi oluştururken, bu yüzyıldan sonra kentin doğusunda çok sayıda han inşa edilmesi, ticari hayatın şehrin kuzeyine, merkezden sur dışına doğru gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde adı bilinen 25 hanın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu hanlardan Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı,* Çifte Han ve Sülüklü Han, günümüze kadar tamamen veya kısmen ulaşmış hanlardan, yalnız dokuzunun yeri mevcut yayın, arşiv belgelerinden yararlanılarak tespit edilebilmekte, diğer hanların ise adlarından başka bilgiye rastlanmamaktadır¹⁰ (Çizim 2).

⁹ Selçuk, Mülayim, *Değişimin Tanıkları*, İstanbul 1999, s. 57.

* Günümüze sağlam vaziyette ulaşmış hanların dışında Ulu Camii'nin güney kısmında, Zinciriye Medresesi'nin arka tarafında yer aldığı bilinen, 1788/89 yıllarında Seyyit Hacı Abdullah tarafından inşa edildiği bilinen Yeni Han'a (Sözen, *a.g.e.*, s.198) yönelik 2014 yılı kazı çalışmalarında bazı verilere ulaşılmıştır. Yeni Han'ın 1940'lı yıllarda yıkularak yerine bir konut inşa edildiği bilgisi mevcuttur. Nitekim, kazı ve temizlik çalışmaları neticesinde kemerli düzene sahip bodrum katı ortaya çıkmıştır. (Diyarbakır, Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulundan).

¹⁰ Yeşilbaş, *a.g.t.*, s. 128.

Şehir içi hanlarının özellikle Osmanlı döneminde, 15. yüzyıldan itibaren devletin daha da güçlenip merkezi otoritenin sağlanması üzerine yaygınlaştığını görüyoruz. Genellikle kare veya kareye yakın dikdörtgen, bazen de arsanın durumuna göre asimetrik plana sahip, tek veya çok katlı, revaklı bir avlunun etrafına sıralanmış tüccarlara ait depo ve odalarla yolculara ait mekânlardan müteşekkil binalardır¹¹, iki, üç avlulu veya avlusuz hanlar da mevcuttur. Diyarbakır'daki hanların plan bakımından ayırımı yapıldığında, Çifte Han dışında tek avlulu, iki katlı plan şemasının kullanıldığı görülmektedir. İncelenen hanların Türk Ticaret Mimarisinin gelişim çizgisi içerisinde Osmanlı şehir içi hanlarının önemli temsilcileri niteliğinde olduklarını söyleyebiliriz. Bu tarz binaların Osmanlı döneminde diğer şehirlerde de inşa edildiği, fakat ortak özellikleri yansıtan benzerliklerin yanı sıra çeşitli değişikliklerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır Hanlarının kronolojik sırası ve başka şehirlerdeki benzerlerini dikkate aldığımızda başlıca şu hususlar belirlenebilmektedir:

İncelenen hanların hepsinde de birer konaklama ile hayvanlara ayrılan ahır mekânı başlıca ortak yanlardır. Kronolojik bakımdan, Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı hariç, Diyarbakır hanlarının inşa tarihleri kesin belli olmamakla beraber, vakfiye kayıtlarına ve mimari özelliklerine dayanarak yaptığımız tarihlendirmeler çerçevesinde Deliller Hanı¹² (1527-1528), Hasan Paşa Hanı¹³ (1574-1575), Çifte Han¹⁴

¹¹ Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi...", s. 75.

¹² Söz konusu vakfiye 1603 tarihli olup metninde eser Mardin Kapusu Menzil Hanı adıyla da zikredilmiştir, Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk...*, s. 91. Beysanoğlu, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğündeki vakfiye kaydına göre 1527/934 tarihinde Hüsrev Paşa tarafından ve dükkânlarının, medresenin imaretine bir gelir sağlasın diye yapıldığını belirtmektedir, bkz., Beysanoğlu, *Anıtlar ve Kitabeleri ile...*, s. 571. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde ve Diyarbakır Bölge Müdürlüğünde belirtilen bu vakfiyeye ait hiçbir kayıt bulunamamıştır. Bilinen en erken belge ise 1540 tarihli tahrir defteridir. Tahrir defterindeki vakıf hükümlerini bildiren kayıta vakfın verdiği hizmetler ve bunlar için harcanacak para miktarı belirtilmiştir. Yıllık 222.966 akçe gelir ile tahririn yazıldığı yılda Diyarbakır'ın en zengin vakfı Hüsrev Paşa Vakfıdır, bkz., Ali, Kılçı, "Diyarbakır'ın Vakıf Mimari Eserleri ve Vakıfları Üzerine Bazı Notlar", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır 2011, s.30; M. M. İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 26, Ankara 1999, s. 64. Hüsrev Paşa Camisi Vakfına ait gelir listesinde (1540, 1564 ve 1569 tarihli defterlerde) Han, Büyük Han ve Küçük Han şeklinde tanımlanmıştır, bkz. A. Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında...*, s. 33. M. Sözen ve A. T. Yavuz, Evliya Çelebi'nin: "Mardin Kapısı gurbundaki Bezirgan Hanı dahi mamur olup bunlar içinde bir güldür. Bekar odaları lüzumundan ziyadedir" diye ifade ettiği Han'ın bu han olduğunu düşünmektedirler, bkz., Evliya Çelebi, (Sadeleştirilenler: Y. Dağlı-S. A. Kahraman), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.4, İstanbul 2001, s. 38; Sözen, *a.g.e.*, s. 193; Yavuz, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır...", s. 164. Hicaz'a giden hacıları götürecek Delil'lerin burada toplanmasından ötürü Deliller Hanı da denilmektedir. Fırat, a.g.m., s. 51.

¹³ Hanın, güney, doğu ve ana caddeye yönelen batı kapıları yukarısında üç kitabesi bulunmaktadır. Güney ve batı cephede yer alan kitabelerde H. 982/ M. 1574, doğu cephedeki kitabede ise H. 983/ M. 1575 tarihi yer almaktadır

¹⁴ İnşa tarihi, kendisine ait kitabesi bulunmadığından kesinleşmemektedir ve tarihlendirilmesi bakımından farklı görüşler vardır, bkz., Yeşilbaş, *a.g.t.*, s. 104.

(16. yüzyıl), Sülüklü Han¹⁵ (1680 civarı) şeklinde bir sıralama ortaya konulabilmektedir.

Deliller Hanı, revaklı avlulu ve iki katlı bir binadır (Çizim 3,4). Bu handa esas olarak tek avlu hâkimken, ahır kısmı ise yapıya bitişik ayrı bir bölüm halinde ve incelediğimiz hanlar arasında ahır mekânı binaya bitişik inşa edilmiş tek eser özelliği de taşımaktadır. Osmanlı şehir içi hanları arasında Bursa Emir Hanı¹⁶ Tire Yeni Han¹⁷ (1543), Gaziantep Hişva Hanı¹⁸ (17.yüzyıl), Gaziantep Mecidiye Hanı¹⁹ (19.yüzyıl) da benzer tarzda ahır kısmı binaya bitişik inşa edilmiş eserlerdendir.

Hasan Paşa Hanı, prizmal bir kütle teşkiliyle inşa edilmiş, revaklı avlulu ve iki katlı bir binadır (Çizim 5,6,7). Bodrum katında yer alan ahır bölümü üzerine iki katlı tasarlanmış, ancak bu düzenleme binanın dış cephelerindeki iki katlı görünümüne hiçbir şekilde yansımamıştır.

Sülüklü Han ise ilk inşa edildiğinde revaklı avlulu, iki katlı bir bina olarak kurulanmıştır²⁰ (Çizim 8). Ayakta kalan bölümler doğrultusunda güney cephe hariç diğer cephelerde revaklara sahip han, kat sayısı bakımından bodrum katında ahır ve üzerine bir kat şemasına sahiptir. Önceden iki katlı şemayla inşa edilen eser, üst katının yıkılması sebebiyle tek katı günümüze ulaşmıştır. Osmanlı şehir içi hanları arasında revaklı avlulu ve iki katlı plan şeması, erken tarihli yapılardan Bursa'daki Emir (Bey) Hanı²¹ (14.yüzyıl ikinci yarısı) ile uygulanmaya başlanmış, İpek (Araba-

¹⁵ Hanın inşa tarihini belirten kitabesi olmadığından hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Vakfiye kayıtlarındaki bilgiler esas alındığında, 1683 yılında vakfedildiği söylenebilir. 1691 tarihli bir vakfiyede evladiye vakıf haline geldiği belirtilmektedir., bkz., VGMA 615 No.'lu defter, 93 sayfa, 56. Sıra. Bu da binanın daha önce inşa edilmesini gerektiren bir durumdur. Özel mülkiyette bulunan Han, Şeyhmus Güzel'e aittir

¹⁶ Bu handa ahır bölümü esas kütleyle bitişik, cephesinin bir bölümünü kapsayacak şekilde inşa edilmiştir. Sedat, Çetintaş, *Türk Mimari Anıları, Osmanlı Devri, Bursa'da İlk Eserler*, İstanbul 1946, s. 17-18.

¹⁷ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 76.

¹⁸ Gaziantep Hişva Hanı'na bitişik konumda bulunan ahır bölümü, cephenin bir bölümünü kapatmaktadır, bkz., F. Öztürk, *Gaziantep Hişva ve Anadolu Hanı*, (T.C. Ankara Üniv. D.T.C.F. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1989, s. 33; Ersoy, "Osmanlı Şehir-içi...", s. 78; Akozan, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁹ Güran, *a.g.e.*, s.18; Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi...", s. 93.

²⁰ Yapı hakkında bilgi veren yayınlar bulunmamaktadır, ancak Mehmet Cebe'nin hazırladığı tez han hakkında geniş bilgiler vermektedir, bkz., Mehmet Cebe, *Diyarbakır Sülüklü Han'ının Sağlıklılaşırılıp Değerlendirilmesi*, T.C. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002. VGMA 210001091 No.'lu dosyada bulunan planda avlu cephelerinden güney cephe kuzeye doğru öne taşınmış olarak gösterilmiştir. Hana geçiş sağlayan girişlerden yalnızca batı cephedeki gösterilmekle beraber, odaların ölçüler bağlamında bariz farklara sahip olmasına rağmen çizimde, odalar yakın ölçülerle verilmiştir. Söz konusu eksikliklerden dolayı tezimizde kullandığımız plan, serbest çalışan mimar A. Nozoğlu'na ait çizim ve VGMA 210001091 No.'lu dosyadaki çizimlerin işlenmiş halidir.

²¹ Nermin, Beşbaş; Hikmet Denizli, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III*, Ankara 1983, s.334; E. Hakkı, Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, I, İstanbul 1966, s.96-101, 114-117; A. y., *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855-886/ 1451-1481*, C. III, İstanbul 1973, s. 356-407.

cılar) Hanı²² (15.yüzyıl ilk yarısı), Geyve Hanı²³ (15.yüzyıl), Manisa Kurşunlu Hanı²⁴ (1497-1498), Tire Yeni Han²⁵ (1510), İstanbul Küçük (Çukur) Hanı²⁶ (1556-58), Ankara Çengel Hanı²⁷ (1522-1523), Kastamonu Yanık Han²⁸ (XVII. yüzyıl sonu- XVIII. yüzyıl başı), Tokat Voyvoda Hanı²⁹ (1626-32), Tire Savran Hanı³⁰ (16. yüzyıl), Gaziantep Yüzükçü Hanı³¹, gibi örnekler verilmiş, 19. yüzyıla kadar çeşitli varyasyonları ile devam etmiştir.

Çifte Han ise başta birbirine bitişik iki avlulu han şemasıyla inşa edilmişken daha sonra hanlardan birinin yol yapım çalışmaları sırasında yıkılması sebebiyle ayakta kalan mevcut mekânlar doğrultusunda, tek avlulu revaklı ve iki katlı³² bir bina olduğunu söyleyebiliriz (Çizim 9,10). İlk inşa döneminde, iki avlulu şemayla kurgulanan Çifte Han'ı, Osmanlı Döneminde inşa edilen iki avlulu hanlar grubuna dahil edebiliriz. Bursa Fidan Hanı³³ (15. yüzyıl ikinci yarısı), İstanbul Kürkçü Hanı³⁴ (15. yüzyıl), Ankara, Hasan Paşa Hanı³⁵ (16. yüzyıl ilk çeyreği), Edirne Rüstem Paşa Hanı³⁶ (1560-1561), İstanbul Büyük Yeni Han³⁷ (18. yüzyıl ikinci yarısı), İstanbul Sabuncu Hanı³⁸ (19. yüzyıl) benzer uygulamalarla Osmanlı döneminde iki avlulu olarak inşa edilmiş eserlerden ilk akla gelenlerdir.

²² Ersoy, *a.g.e.*, s. 125; Beşbaş-Denizli, *a.g.e.*, s. 333.

²³ Beşbaş-Denizli, *a.e.*, s. 338-339.

²⁴ Hakkı, Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 473.

²⁵ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 76.

²⁶ Güran, *a.g.e.*, s. 91.

²⁷ Bozkurt, Ersoy, "Ankara Çengel Hanı", *Kültür ve Sanat*, S.3/11, Ankara 1991, s. 56-59.

²⁸ Z. Kenan, Bilici, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1991, s. 65-66.

²⁹ Serkan, Sunay, *Tokat Şehir-İçi Hanları* (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003, s. 82; Zeynep, Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975, s. 395.

³⁰ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 99.

³¹ Mehmet, Özkarcı, "Gaziantep'de Üç Han", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (Gaziantep, 22 Ekim 1999)*, Gaziantep 2000, s. 243-268.

³² Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde kayıtlı belgelerden Hanın, 2003 tarihi itibarıyla Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon projelerinin hazırlanması kararının alındığı görülmektedir. Konuya ilişkin yapılan şahsi görüşmelerden İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalında Esmâ Ağırman tarafından yüksek lisans tezi olarak rölöve ve restorasyon projesinin hazırlandığı bilgisine ulaşıldı. Esmâ Ağırman'ın çizdiği hana ait vaziyet planında giriş koridorunun batı kanadında yer alan odalardan birinde bodrum katına inmeyi sağlayan merdiven çizimi göze çarpmaktadır. Ancak han harap durumunda olduğundan bu bölüm görülemez.

³³ Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi...", s. 77.

³⁴ Güran, *a.g.e.*, s. 83.

³⁵ Bozkurt, Ersoy, "Ankara Hasan Paşa Hanı (Sulu Han)", *Ankara Dergisi*, C.1, S.3, Ankara 1992, s.39.

³⁶ A.Saim, Ülgen, (Yay. Haz: F. Yenişehirlioğlu; E. Madran), *Mimar Sinan Yapıları*, C.2, Ankara 1989, çiz.226-231.

³⁷ Güran, *a.g.e.*, s. 113.

³⁸ Güran, *a.e.*, s. 142-143.

Klasik dönem hanlarında mekânların yerleşimi esas itibariyle alt katta; avluyu çevreleyen revaklar ve revakların gerisinde tüccar oda-depoları, üst katta ise revaklı koridorlara birer kapı ve pencereyle irtibatlanan odalardan ibarettir. Diyarbakır hanlarının mekân yerleşimi ana hatlarıyla bu şemaya uymaktadır. Yolcuların/tüccarların kaldıkları ya da büro olarak kullandıkları mekânların genellikle revakların gerisinde, avluyu tek sıra halinde kuşattıklarını görürüz. Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nda farklı bazı düzenlemeler söz konusudur. Hasan Paşa Hanı'nda üst katta bütün kanatlar, dış cephede alt katta yer alan dükkânlardan dolayı geniş tutulmuştur. Bu nedenle üst katta yer alan odalar birer kapı açıklığı ile birbirine bağlı ikişer oda şeklinde düzenlenmiştir (Çizim 5,6). Deliller Hanı'nda ise batı cephede yer alan dükkânlardan dolayı üst batı kanat, geniş tutulmuştur ve ölçü bakımından diğer kanattakilerden farklı olmakla beraber, düz atkı kemerli kapı açıklığı ile birbirine bağlı iki oda düzenlemesi dikkati çekmektedir (Çizim 4). Odaların bazılarında iki niş bulunmaktadır. Benzer uygulamayı Urfa Gümrük Hanı'nda³⁹ üst kat doğu ve kuzey kanatta da görmekteyiz. Çifte Han'da alt katta kuzey dış cephede dükkân, iç cephede ise revak uygulaması, üst katta dükkânların üzerine denk gelen konaklama odaları ve revak sistemi hâkimdir (Çizim 10). Diğer cephelerde ise alt kattaki odaların üzerinde üst kat odaları ve revak uygulaması görülmektedir. Sülüklü Han'da üst katın günümüze ulaşmaması, düzenleme bakımından bilgi eksikliğini de beraberinde getirmektedir.

Fonksiyon açısından, Diyarbakır hanlarının dışa bakan dükkân üniteleri çarşıyla bütünleşmiş ticari hizmetlere doğrudan katılan eserlerdir. Aynı anlayışı yansıtan Osmanlı ticaret binalarından Merzifon Taş Han (1575-81), Edirne Rüstem Paşa Hanı (16. yüzyıl), Amasya Taş Han, Kastamonu Yanık Han⁴⁰, Samsun- Vezirköprü Taş Han, Ankara Çukur Han, Ankara Pilavoğlu Hanı⁴¹ ve benzeri diğerlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Hasan Paşa Hanı ise güney ve doğu cephelerine bitişik ters "L" plana ait arasta yapısıyla, Osmanlı şehir içi han mimarisinde örneklerini çok fazla gördüğümüz arasta ile bitişik inşa edilmiş hanlardan bir tanesidir. Külliye şeklinde kurgulanan kompleksten günümüze arasta ve han ulaşmıştır. Buna benzer örnekler arasında Bergama Çukur Hanı⁴² (16. yüzyıl), Saraybosna Hüsrev Bey Hanı (16. yüzyıl), Ankara Hasan Paşa Hanı⁴³ (16. yüzyıl ilk çeyreği), Tire Kutu Hanı⁴⁴ verebiliriz. Deliller Hanı'nın batı cephede, Çifte Han'da ise kuzey cephede alt kat sırası boyunca eyvanlar dizisi şeklinde sıralanan dükkânlar, handa ticari faaliyet-

³⁹ Adil Özme, "Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, C. LXIX, S. 254, Ankara 2005, s. 131-145.

⁴⁰ Bilici, *a.g.t.*, s. 65-66.

⁴¹ Öney, *a.g.e.*, s.138; Emre, Madran; Ömür, Bakırer., "Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Bedestenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Tarih İçinde Ankara I*, Ankara 2000, s. 105-128.

⁴² Özdemir, *a.g.e.*, s. 26-27, Özdemir, bina tarihinin 14.yüzyıl veya 15. yüzyıl olabileceğini ileri sürmektedir.

⁴³ Ankara Hasan Paşa Hanı'na bitişik konumlandırılan arasta, daha geç bir tarihte inşa edilmiştir, bkz., Ersoy, "Ankara Hasan Paşa...", s. 41.

⁴⁴ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 102.

lerin, konaklayan halkın ve çevre sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılaması açısından sosyal bir paylaşım olarak ticari kaygıyla inşa edildiğini gösterir. Sülüklü Han'da ise çoğunluğunu demir ustalarının kullandıkları dükkânlar binayı dört cepheden sarmaktadır. Farklı ölçülere sahip dükkânların çoğunluğu, dikdörtgen ve kare biçimli olup dışa birer kemerle açılmaktadır.

Hanlarda, avlu cephelerine hareketlilik kazandıran revaklar, katların tamamını çevrelediği gibi, bir veya birkaç cepheyle sınırlı da olabilmektedir. Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı, Çifte Han'da⁴⁵ avlu cephelerinin tamamı revaklı iken, Sülüklü Han'da üç cephe⁴⁶ revak sistemine sahiptir (Foto. 4,5,10,16,17,21,22).

Kemerler, revaklarda, kapı ve pencere açıklıklarında, nişlerde, portal kavsaralarında ve tonozları desteklemek amacıyla kullanılmakla beraber, kemer tipi olarak yarım daire, sivri, dilimli, basık kemer tercih edilmiştir.

Diyarbakır hanlarının örtü sisteminde tonoz, ahşap tavan, düz salma taş⁴⁷ örtü ve kubbe kullanılmıştır. Osmanlı devrinde iki katlı hanların sayısının artmasıyla beraber, kubbenin de tonoz kadar yaygın kullanılan bir eleman haline geldiğini Hasan Paşa Hanı'nda da görmekteyiz (Foto. 11). Beşik tonoz, sivri beşik tonoz ve çapraz tonoz⁴⁸ kullanımı daha çok tercih edilmekle birlikte, bazı farklı uygulamalar da görülmektedir. Sülüklü Han'ın ahır bölümünde avluya yakın konumlanan sahnılar, yarım ve dar tutulmuş sivri tonozla örtülmüştür (Foto. 24). Çapraz tonoz, hanlardan özellikle Hasan Paşa Hanı'nın revaklarında, ahır kısmında bazı bölümlerin örtüsünde kullanılmıştır (Çizim 7, Foto. 12,13). Deliller Hanı'nda her iki katta köşe odalarında da aynalı tonoz örtü deneyimlenmiştir. Manisa Yeni Han'ın⁴⁹ üst kat odalarının tamamı, Girid Hanı⁵⁰ mekânlarının bazıları, İzmir Kızlarağası Hanı üst kat mekânlarının hemen hemen tamamı aynalı tonozlarla örtülü eserlerden bazılarıdır. Örtü sisteminde kubbe kullanımına rastladığımız tek han olan Hasan Paşa Hanı'nın ikinci kat odalarının hemen tamamı ise tuğla malzemeye sahip kubbelerle örtülmüştür. Osmanlı şehir içi hanlarından Bursa Emir Hanı'nın üst kat revak köşelerinde, Manisa Kurşunlu Hanı⁵¹ üst kat revaklarının, Trabzon Taş Han'da⁵², Tire Yeni Han'ın⁵³

⁴⁵ Çifte Han'ın bugün farklı malzemelerle kapatılan kuzey kanadı revaklarının izlerine, yapılan incelemelerde rastlanmıştır.

⁴⁶ Sülüklü Han'ın güney cephesinde revak-oda sistemi mevcut değildir.

⁴⁷ Bölge mimarisinde kullanılan yerel bir ifadedir. Bu ifade, taşların sıkıştırılmış toprak üzerine yerleştirilmesi ile oluşan düz örtü sistemini karşılar.

⁴⁸ Aynı tonoz "haç tonoz" veya "geçme tonoz" şeklinde de adlandırılabilir.

⁴⁹ Acun, *Manisa'da Türk Devri...*, s. 483.

⁵⁰ Ersoy, *a.g.e.*, s.48.

⁵¹ Acun, *Manisa'da Türk Devri...*, s. 473.

⁵² Mustafa, Özer, *Trabzon Hanları*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1989, s. 26.

⁵³ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 105.

giriş bölümü üzerindeki mekânın, İzmir Selvili Hanı⁵⁴ güneybatı kanattaki mekânların bir bölümünün, İstanbul Büyük Valide Hanı ve İstanbul Kürkçü Hanı üst katlarının örtü sisteminde kubbe kullanıldığı görülen eserlerden bazılarıdır⁵⁵. Osmanlı Mimarisinin tonoz ve kubbelerinde sıklıkla kullanılan tuğla malzeme, teknik yönden kolaylıklar sağladığından Diyarbakır hanlarında da geleneksel teknik uygulamalarından biri olarak farklı bir düzenle karşımıza çıkmaktadır. Tonozlarda kullanılan tuğlalar, uzun yüzeyi görünecek şekilde kullanılmışken kubbelerde daire şeklinde yerleştirilen bir sıra tuğladan sonra yatayda iki sıra halinde yerleştirilerek farklı bir görünüm kazanmıştır (Foto. 11).

Sülüklü Han ve Çifte Han konaklama mekânlarının tamamında ve revaklarda ahşap kirişlemeli düz örtü sistemi uygulanmıştır (Foto. 18, 25). Ahşap örtü kullanımı, Gaziantep Elbeyli Hanı hariç, Gaziantep'teki diğer bütün hanların üst kat revaklarında benzer şekilde, alttan ahşap kirişlemeli düz tavan, üstten kırma kiremit çatı ile örtülüdür⁵⁶.

Diyarbakır hanlarında en çok kullanılan malzeme, bölge mimarisine hâkim siyah bazalt taş ve açık renkli sarımsı kalker taşıdır. Taşların, düzgün kesme taş, moloz ve kabayonu taş şekliyle kullanımı yaygındır. Düzgün kesme taş; yapıların duvar, ayak, kemer ve kısmen revak örtülerinde kullanılırken, kabayonu ve moloz taş; yapıların örtü sistemlerinde örgü malzemesi ve dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. İki renkli (siyah, beyaz) taşların alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almaşık örgü sistemi, Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı'nda cephe ve binanın birçok bölümüne hâkimken, Çifte Han'da kuzey cephe üst kat pencerelerinde kullanılan dilimli kemerlerde karşımıza çıkmaktadır (Foto. 3, 5,8,10). Sülüklü Han'da ise siyah bazalt kesme taş binanın bütün taşıyıcı sisteminde kullanılmıştır (Foto. 19,20).

İnşa tekniği itibarıyla Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Şehir-içi hanlarının önemli bir farklılık sergilemediği gözlenmektedir. Araştırmamız neticesi Diyarbakır'daki ticaret binalarından Sülüklü Han hariç diğerlerinde kullanılan kesme taşların, aynı yüksekliklere sahip düzgün sıralar halinde çok ince derzlerle örüldüğü anlaşılmaktadır. Deliller Hanı'nda özen gösterilerek inşa edilen ön cephe dışında diğer cephelerin kabayonu taşlarla yer yer moloz taşların gelişi güzel konulmasıyla yığma tekniğinde örüldüğü görülmektedir. Bu cephelerde düzenli- düzensiz sıralar halinde esas malzeme olarak kullanılan moloz taş, bütün hanların ahır mekânı duvarlarında da uygulanmıştır.

Eserlerin bazılarında farklı renkteki taşların dönüşümlü yerleştirilmesiyle elde edilmiş iki renkli taş işçiliği uygulandığını da görüyoruz. Hasan Paşa Hanı ile Deliller Hanı ön cephelerinde siyah bazalt ve beyaz kireç taşlarının alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almaşık bir örgü sistemi teknik bakımından onları diğer hanlardan ayıran bir özelliktir (Foto. 2,8). Yine Çifte Han kuzey cephe üst

⁵⁴ Ersoy, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁵ Güran, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁶ Mehmet, Özkarcı, "Gaziantep'de Dört Han", *Vakıflar Dergisi*, S. XXVI, Ankara 1997, s. 301.

kat pencere kemerleri, Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı avlu revak kemerlerinde siyah-beyaz taş kullanımı mevcuttur.

Diyarbakır Hanlarında, üst kata geçiş sağlayan merdiven sayısı her handa bir ile dört adet arasında değişmektedir. Hasan Paşa Hanı ve Deliller Hanı'nın doğu ve batı cephelerinde üst kata çıkışı sağlayan merdivenler "T", Çifte Han'ın üst kata çıkış merdiveni ise düz merdiven şeklindedir. Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nın merdivenleri giriş kemerleri üzerinde yükselerek altlarındaki mekânlara giriş engellenmemiş ve merdivenlerden birinin yapıların örtü sistemlerine çıkışı sağlamak amacıyla devam ettiği görülür. Urfa Hanlarından Samsat Kapısı Hanı, Millet Hanı, Kumluhayat Hanı, Topçu Hanı ve Bican Ağa Hanı⁵⁷, Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı⁵⁸ (1905) ve Birecik Sabunhane'de⁵⁹ (1890'dan önce), Sivas Behram Paşa Hanı⁶⁰ (1576), rastladığımız benzer merdivenler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bugün de karşılaştığımız, yaz aylarında damlarda yatma geleneğinin hanlarda da uygulandığını ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında inşa edilen hanlarda, üst katların dışarıdan sağlanan girişlerle hanlardan bağımsız birimler haline dönüşmeye başladığını düşündürmektedir.

Anadolu'da mescitlerin şehir içi hanlarında alt kat, üst kat ve avlu ortasında olmak üzere üç şekilde konumlandırıldığı⁶¹ ve çoğunlukla ayrı bir mekânın düzenlendiği görülmektedir. Diyarbakır hanları⁶² içerisinde bugün yalnızca Deliller Hanı'nda batıdaki girişin üstünde düzenlenmiş mekân, özel bir mescit ünitesi olarak hazırlanmıştır. Deliller Hanı'ndaki gibi girişin üstünde konumlanan mescit mekânı, Urfa Gümrük Han'ında, Tire Kutu Han'ında, Ankara Çengel Han(1522-23)'da ve Kastamonu Yanık Han'ında⁶³ (17. yüzyıl sonu-18. yüzyıl başı) aynı özelliklerle karşımıza çıkmaktadır.

Cephe düzenlemeleri bakımından Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı'nın diğer hanlara oranla daha özenli, dikkat çekici ve görsel etkisi yüksek bir anlayışla tasarlandıkları görülmektedir. Her iki handa da siyah bazalt ve beyaz kireç taşının alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almasıık bir örgü sistemi ilk bakışta dikkati çekmektedir. Çifte Han'ında ise farklı bir anlayışla dışa doğru taşıntı yapan ahşap malzemeli cumba diğer hanlarda görmediğimiz daha çok sivil mimari örneklerinde karşımıza çıkan, yerel geleneğin devamı niteliğindedir (Foto. 15). Anadolu'nun bir çok sivil mimari ve han mimarisinde karşılaştığımız bu düzenleme

⁵⁷ Özme, *a.g.e.*, s.?

⁵⁸ Abdülkadir, Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Ankara 1999, s. 380-381.

⁵⁹ Sema, Gündüz, "Hanlar", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Runkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, (ed. Aynur Durukan), Ankara 1999, s. 127-129.

⁶⁰ Denizli, *a.g.e.*, s. 139.

⁶¹ Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi...", s. 84-85.

⁶² Sonradan yapılan onarım ve değişiklikler, diğer Diyarbakır hanlarında mescit mekânının yerini tespit etmemize olanak vermemiştir.

⁶³ Bilici, *a.g.t.*, s. 65-66.

merkez ve taşra ortak anlayışı şeklinde yorumlanabilir. Sülüklü Han'da ise üst katın günümüze ulaşmaması ana cephenin ne şekilde düzenlendiği sorunsalını da beraberinde getirmektedir. Ancak bütün hanlarda alt katlarda ortak olan unsur dışı açılan kemerli dükkân dizileridir.

Diyarbakır hanlarının cephe elemanlarından başlıcasını oluşturan girişler, genişçe birer açıklıkla vurgulanmış durumdadır. Portaller, Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarisinin zengin bezemeli örneklerine göre, sade görünümü ile ön plana çıkmaktadır. Buna karşın klasik Osmanlı şehir içi hanlarından farklı olarak geleneksel bazı uygulamalara yer verildiği de görülmektedir. Deliller Hanı girişi cepheden taşırılmış bir kütleyle sahipken Hasan Paşa Hanı ana girişi cephe ile aynı hizada tutulmuştur. Hasan Paşa Hanı'nın Kuyumcular Çarşısına açılan diğer girişleri ise eyvanımsı bir düzenlemeyle derinlemesine kurgulanmakla beraber diğer dükkânlarla aynı hizada tutulmuştur. Hasan Paşa Hanı, işlevi, konumu ve belki de yaptıran kişinin gücü ile bağlantılı olarak yoğun süslemeli girişlere sahiptir. Hanın avlusuna geçiş sağlayan üç kapı, sivri kemerli eyvanlar içine yerleştirilen basık kemerli açıklıklardan meydana gelmektedir. Her iki handa da giriş kütleleri özelinde dikkati çeken unsur ise binanın ikinci kat seviyesini de geçiyor olmalarıdır (Foto. 3,9). Bu tarz girişli bulunan eserler arasında Safranbolu Cinci Han, Merzifon Taş Han⁶⁴ ve benzerleri sayılabilir. Çifte Han ve Sülüklü Han'da gösterişli girişlerden uzak yalın, vurgulanmamış açıklıkların varlığı söz konusudur. Sülüklü Han'da üst katın yıkılmasından kaynaklı tek katlı görünüm, hana geçişi sağlayan girişte de dikkati çekmektedir. Çifte Han'da ise statik açıdan yetersiz kaldığından giriş cephesi asıl dizgesini kaybetmiş durumdadır. Ancak girişi vurgulamak amacıyla açıklığın üzerine yerleştirilen ahşap malzemeli cumba, cephe düzenlemesini tamamlayan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Foto. 15). Yüzeysel biçimde cepheye katılan bu mekânlar, 17. yüzyıl karakteristik özelliği sergilemektedir ve aynı düzenleme Eskişehir Kurşunlu Han, Merzifon Taş Han⁶⁵, Tire Kutu Hanı, Tire Çöplü Han, Tokat Voyvoda Hanı, Tokat Yazmacılar Hanı, Tokat Paşa Hanı⁶⁶, Safranbolu Cinci Hanı⁶⁷, İzmir Kızlarağası Hanı⁶⁸, İstanbul Çuhacı Hanı⁶⁹, İstanbul Büyük Valide Hanı⁷⁰ gibi eserlerde de görülmekte ve sadece Diyarbakır'a özgü bir tarz olmadığı anlaşılmaktadır.

Hanlar, cephe düzenlemeleri açısından Suriye ile özellikle Halep'teki Osmanlı yapılarının cepheleri ile paralel özellikler taşımaktadır. Bunda valilerin güney böl-

⁶⁴ Murat, Çerkez, *Merzifon'da Türk Devri Eserleri* (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 134.

⁶⁵ Çerkez, *a.g.t.*, s. 133.

⁶⁶ Sunay, *a.g.t.*, s. 84.

⁶⁷ Nayır, *a.g.e.*, s. 260.

⁶⁸ Ersoy, *a.g.e.*, R.22, 24.

⁶⁹ Güran, *a.g.e.*, s. 117.

⁷⁰ Güran, *a.e.*, s. 97.

gelerde görev yapmalarından dolayı, o bölgeye has beğenileri edindikleri şekilde düşünülebilir⁷¹. Ayrıca Diyarbakır'daki yapıların inşasında, Halepli ya da Suriyeli ustaların görevlendirilmiş olabileceği de akla gelmektedir. Söz konusu benzerliği, ortak coğrafyada gelişen ortak bir kültürün göstergesi şeklinde kabul etmek mümkündür⁷². Birer şehir içi hanı niteliğinde olmalarından korunma gereksiniminin ikinci plana alındığı ve dışta kale görünümünden uzaklaşmış, yapının dışa açılımlı arttırılmıştır. Bunun sonucu cephelerde kapıların yanı sıra pencerelerin ölçü ve formlarında farklı arayışlara yoğunlaşarak insani boyutlarda ölçülü ve sade bir süsleme anlayışına gidilmiştir.

Süsleme bakımından Diyarbakır'daki şehir-içi hanlarının fazla zengin olmadığı anlaşılmaktadır. Hanlardan Hasan Paşa Hanı ile Deliller Hanı dışında diğer hanlarda süsleme unsurlarına fazlaca rastlanmadığı veya özgün süslemelerin günümüze ulaşamadığı belirlenebilmektedir. Binaların giriş cepheleri, portal düzenlemeleri, kapı ve pencere alınlıkları süslemelerin yer aldığı kısımlardır⁷³.

Taş süsleme, Anadolu'da özellikle Selçuklu döneminde yoğun bir kullanım alanına sahiptir ve hemen her yapı türünde bilhassa geometrik motiflerin zengin kompozisyonlarıyla karşılaşılır⁷⁴. Ancak Beylikler ve Erken Osmanlı dönemiyle başlayan sadeleşme akımı, süsleme programını da etkilemiş ve önemli derecede bir azalma meydana gelmiştir⁷⁵. Bir yandan Selçuklu taş tezyinatı geleneği devam ettirilirken diğer yandan bitkisel bezeme ağırlık kazanmıştır⁷⁶. Bu çerçeveye göre değerlendirildiğinde Diyarbakır ticaret binalarının taş süsleme itibarıyla oldukça sade yapıldıkları söylenebilir. Dikkat çeken en önemli bezemeler ise Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nda görülür. Bu eserlerde karşılaştığımız süslemeler mahalli karakterde olup benzerleri başka yapılarda görülmemektedir. Süslemelerde siyah bazalt ile sarımsı kalker taş üzerine oyma tekniğinde bitkisel, geometrik ve kısmen de yazı tercih edilmiştir. Dış mimaride sadece batı cephede yoğunlaşan süsleme programları Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nda benzer özellikler göstermektedir. Deliller Hanı'nda

⁷¹ Nitekim, Diyarbakır hanlarından Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı ile Sivas Behram Paşa Hanı'nda görülen cephe tasarımı ve yapı ayrıntılarının ortak özellikler taşıdığını görmekteyiz. Bu durum, Behram Paşa'nın Diyarbakır valiliğinden sonra Sivas'ta görev yapması, aynı zamanda Diyarbakır'daki yerel üslubun beğeniyle Sivas'ta uygulandığı şeklinde yorumlanabilir, bkz., Ara, Altun, "Behram Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 192, s. 356-357.

⁷² Baş, *a.g.t.*, s. 233.

⁷³ Yoğun bir süsleme programına sahip olunmadığından alt gruplar içerisinde değerlendirilmemişlerdir.

⁷⁴ Selçuklu dönemi taş süslemeleri hakkında bkz., S. Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı* (2. Baskı), Ankara 1987.

⁷⁵ Beylikler ve Erken Osmanlı dönemi süslemeleri için bkz., Yıldız, Demiriz, *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme, I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979; Muhammet, Görür, *Beylikler Dönemi Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, (T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999; Yıldray, Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme*, Ankara 2002.

⁷⁶ Çerkez, *a.g.t.*, s. 502.

siyah bazalt kesme taşla inşa edilen cephe ile iki renkli taş işçiliğine sahip sivri kemerli giriş eyvanı dikkati çekerken, Hasan Paşa Hanı'nda boydan boya iki renkli taşların dönüşümlü kullanımıyla oluşturulmuş duvar örgüsü hakimdir.

Geometrik süslemenin yoğun kullanıldığı bina Deliller Hanı'dır. Binanın giriş eyvanı yan duvar yüzlerine açılan beşgen planlı mihrabiyeler dıştan dört yönden geometrik bordürlerle çevrelenmiştir. İki farklı bordürle çevrelenen nişin dıştaki dar bordürüne karşılık içte daha geniş tutulan bordürün yüzeyine geometrik bir düzenleme işlenmiştir. Kompozisyonda çapraz eksenlerde keşişen ikili zencerek sıraları zeminde sekiz köşeli yıldızlar meydana getirmektedir. Eyvanın güney taraftaki duvar yüzeyine açılan mihrabiyein etrafında benzer şekilde büyük sekizgenlere geçme yapan yarım küçük sekizgenler zeminde sekiz köşeli yıldız motifleri oluşturmuştur. Eyvanın doğu duvarındaki kapı üstüne yatay dikdörtgen yerleştirilen panonun etrafında da geometrik süsleme bordürleri dikkati çeker. Bordür, yüzeyi oyularak belirlenmiş sekiz köşeli yarım yıldızların yan yana dizilmesinden meydana gelmektedir.

Geometrik süslemenin görüldüğü diğer bir yapı ise, Hasan Paşa Hanı'dır. Batı cephenin ortasındaki asıl cepheden yükseltılarak düzenlenen bölümün alt kesiminde sivri kemerli giriş eyvanının dış köşelerine yerleştirilen gömme sütüncelere geometrik motifler işlenmiştir. Sütünce başlıklarında bileziklerle ayrılan, yukarıya doğru genişleyen ve dikdörtgen bir prizmayla son bulan sistemde, üstte dörtgen prizmanın görünen yüzeylerine işlenen geometrik düzenlemede iki şeritli örgü köşeli "S" kıvrımları yaparak yüzeyde ters- düz "Y" motifleri meydana getirmektedir.

Çarşılarla bağlantılı güney cephenin ortasındaki basık kemerli girişin üstünde üçlü pencere düzenlemesinde sütüncelerin dikdörtgen prizmal, ikinci bölümün görünen yüzeylerinde sekiz köşeli yıldızların yan yana dizilmesinden meydana gelen geometrik süslemeye yer verilmiştir.

Hasan Paşa Hanı doğu cephesi ortasında yer alan giriş eyvanının dış köşeliklerinde yer alan sütüncelerin gövdeleri geometrik kompozisyonla kaplanmıştır. Tek yivli şeritlerin meydana getirdiği kompozisyon sekizgen geçmelerden oluşmaktadır. Büyük boyutlu tam sekizgenlerden geçen küçük yarım sekizgenler zeminde sekiz köşeli yıldız motifleri meydana getirerek kompoze edilmiştir. Eyvanın yan duvarlarında yer alan nişlerin üstünde her iki tarafa yerleştirilen dairesel madalyonlar dışta dairesel yaylarla on altı dilimli olarak düzenlenen silmelerle sınırlandırılmıştır. Çerçevenin içindeki alanın yüzeyi aynı geometrik kompozisyondan alınan kesitle doldurulmuştur. Kompozisyonda tek yivli şeritlerin oluşturduğu dokuz kollu yıldızlar yatay ve dikey eksenlerde birleşerek zeminde beş köşeli ve üç köşeli küçük yıldız motifleri meydana getirmiştir.

Bitkisel süsleme Diyarbakır hanlarından Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı ve Çifte Han'ında görülür. Deliller Hanı'nın sivri kemerli giriş eyvanının sütünce başlıklarının alt bölümün köşelerine yüzeyi yivlendirilerek hareketlendirilmiş birer yaprak motifi ile aralarında konsolvari çıkıntılara yer verilmiştir. Eyvan kemerinin üst

bölümünde yer alan iki pencerenin basık kemeri, iki renkli taşlarla geçmeli olarak düzenlenmiştir.

Bitkisel bezemenin görüldüğü Hasan Paşa Hanı'nın giriş kapısının köşelerindeki sütuncelerin başlıklarında, silindirik bölümün yüzeyinde köşeye yerleştirilen palmet motifleri iki yandan rumilerle çevrilmektedir. Rumilerin kollarının yanlara doğru kıvrık dallarla devam ettirilmesi ile boş yüzeyler dolgulanmaktadır. Batı ve doğu cephedeki kapı kemerlerinin iki yanında duvar yüzeyine birer lale ve hataiden oluşan bitkisel dal işlenmekle beraber, lale motifi ve yapraklar küçük dairelerle hareketlendirilmiştir⁷⁷ (Çizim 13,14). Şuan mevcut olmayan ve muhtemelen dairelerin içinin kum tanecikleri ve ziftin karışımı ile doldurulması görsel bir hareketlilik amacıyla yapılmış olmalıdır. Diyarbakır'a has mimaride kullanılan bir süsleme tekniği olarak karşımıza çıkan bu teknik, benzer özelliklerle, Halep ve Şam'daki Osmanlı Dönemi mimari eserlerinin süsleme programlarında da görülmektedir. Batı cephesi sivri kemerli eyvanın üstünde iki pencere arasına yerleştirilen büyük boyutlu kare yazı panosunun üst köşelerine ortada ince uzun palmet motifleri, yanlarda yer alan birer lale motifi ile birleşerek bitkisel dal meydana getirmektedir.

Hasan Paşa Hanı'nda kapı, pencere, sütun başlıkları süsleme bordürlerinde palmet, rumi, kıvrık dal, yaprak motifleri gibi bitkisel karakterli düzenlemeler sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Diyarbakır hanları arasında Çifte Han'da giriş kapısı kemer köşelerinde, Hasan Paşa Hanı batı ve doğu giriş kemer köşelerinde lale ve hatai motifleriyle düzenlenen bitkisel dal kompozisyonu görülmektedir (Çizim 15). Çifte Han'da diğer bitkisel karakterli süslemeler, kuzey cephe üst kattaki dilimli pencere kemerlerin arasında kalan duvar yüzeylerinde oluşturulan kompozisyonlardan ibarettir. Diyarbakır'a özel, yerel süslemeler olarak gördüğümüz bu süsleme, süzme kirecin yumurta akiyla iyice karıştırıldıktan sonra, muhtemelen metal kalıplarla duvarlara yapıştırılması ve donmaya yakın kalıpların sökülmesi tekniği ile oluşturulmuştur⁷⁸. Diyarbakır sivil mimari örneklerinde de sıklıkla tercih edilen bir teknik olması, mimari dekorasyonda mahalli bir özellik sergileyip diğer Osmanlı Ticaret Mimarisi eserlerinde görülmeyen bir ayrıntıdır.

Diyarbakır Hanlarında kitabeler dışında süsleme amacıyla yapılmış yazılara yalnızca Hasan Paşa Hanı ile Deliller Hanı'nda kûfi yazılı panolarda rastlanılır. Deliller Hanı'nda dört⁷⁹ yazı panosunun iki tanesi portal eyvanında, eyvan yan du-

⁷⁷ Aynı süslemeleri Çifte Han giriş kemeri üzeni seviyesinde de görmek mümkündür. Şimdiki haliyle göremediğimiz ancak, geçmişte daire şeklindeki oyma noktaları zift, kireç tozu ve kum tanecikleri karışımıyla doldurulmuş olması ihtimal dâhilindedir. Bu tür süslemelerin Diyarbakır evlerinde karşılaştığımız benzer bölgesel özelliklerden yola çıkarak burada da olabileceği düşünülmektedir. Bkz., Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, s. 58 vd.

⁷⁸ Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, s. 62.

⁷⁹ Deliller Hanı'nda giriş kütesinin ortasındaki bugün mevcut olmayan ve A. Tükel Yavuz'un da belirttiği "Maşallah" yazısı ile beraber, beş yazı panosu olduğunu söyleyebiliriz.

var yüzeyindeki mihrabiyelerin üzerinde yer almaktadır. Mihrabiyelerden kuzeydeki üzerinde iki yönde bakışık olarak “*Muhammed*” ve güneydeki üzerinde “*bismillahirrahmanirrahim*” yazmaktadır (Çizim 11,12). Hanın iç mekânında avlunun doğu cephesinde giriş eyvanı ile aynı eksen üzerinde yer alan eyvanın üst kesiminde iki kare panoda beyaz kalker zemin üzerine bazalt malzemeyle harfler oluşturulmuştur. Bu yazılardan batıdaki okunamamakta, doğudakinin ise “*Allah Gani*” olması mümkündür.

Hasan Paşa Hanı’nda ise batı cephesi girişi üstünde iki pencere arasında yer alan küfi panoda dört yöne bakışık “*Muhammed*” yazısı yer almaktadır.

Sonuç

Günümüze ulaşabilenler üzerinde yürütülmüş araştırmamız, Diyarbakır’ın han ve çarşısı ile ticaret işlevine cevap veren yapılarıyla zengin ticaret potansiyeline sahip bulunduğunu, fakat çoğunun deprem, yangın gibi afetler yanı sıra ne yazık ki bilinçsiz onarımlar başta olmak üzere, insan eliyle yapılan tahribatlar ve ihmal izlerini taşımalarından dolayı asıl vasıflarını kaybettiklerini ortaya çıkartmıştır.

Eserlerden Hasan Paşa Hanı ve Kuyumcular Çarşısı külliye programı çerçevesinde birbirine bitişik konumlanmış, diğerleri ise müstakil binalar halinde karşımıza çıkmaktadır. Hasan Paşa Hanı etrafında hanla organik bağlantılı, sokak boyunca dizilen dükkânlarla teşkil edilmiş çarşı dokusu klasik dönem külliyelerine benzemekte ve ileri şehircilik anlayışını da ortaya koymaktadır.

Eserlerin plan, dış kütle, iç görünüş ve malzeme bakımından Osmanlı geleneğine bağlı kaldığı, fakat ekseriyetle bölgesel karakteristikler sergilediği de anlaşılmıştır. Büyük ölçülere sahip pencere tasarımı ve ocak işlevli nişlerin daha az tercih edilmesi, Diyarbakır’ın sıcak iklim koşullarına bağlı şekillenen yerel özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Elimizdeki verilere göre, plan tiplerini belirleyebildiğimiz hanların tamamı, bir avlu etrafında kullanım mekânlarının dizilmesi ile inşa edilmiştir. İnşa edildiği arazinin kadastral durumuna göre şekillenen hanlar, çoklukla simetrik plana sahiptir. Hanlar, kat durumuna göre iki katlı plan şemasına sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Eserlerin örtü sisteminde ahşap kirişlemeli düz tavan, kubbeyle beraber beşik, çapraz ve aynalı tonoz çeşitlemeleri uygulanmıştır. Kubbe geçişleri ise genellikle tromplarla sağlanmıştır.

Diyarbakır şehir-içi hanlarında inşa malzemesi çoğunlukla koyu renk bazalt taşı, kesme tekniğiyle kullanımının yanı sıra beyaz veya sarımsı kireç taşıyla alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almasıık örgü sistemi kullanılmıştır. Binaların özellikle cephelerinde karşımıza çıkan iki renkli taş malzeme, bölgesel bir

karakter sergileyerek diğer yapılarda da sıklıkla görülmektedir. Estetik bir anlayışın ürünü şeklinde yorumlayabileceğimiz bu tutumun altında, taşın kendisine doğrudan bir müdahale etmeden, farklı renkte bir taşın kombinasyonuyla görsel bir etki yaratma çabası hissedilmektedir.

Yapılarda dönemlerinin karakteristiğini sergileyen süsleme programlarına belli ölçülerde yer verildiği görülmüştür. Abartıdan uzak yalın bir süsleme programı içinde bitkisel, geometrik ve kısmen de yazıdan oluşan düzenlemeler konu edinmiştir. Süsleme bakımından Hasan Paşa Hanı portallerinin kapı açıklığı etrafına, yukarısına işlenmiş bordür ve rozetler adeta külliye'nin bir sembolü niteliğindedir. Yine Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nın portal ve iç mekan duvar yüzeyinde kûfi karaktere sahip yazının kullanımı Artuklu Dönemi Mimarisine damgasını vurmuş süsleme anlayışının, beğenilerinin, tekrardan popülerite kazandığının göstergesidir. Çifte Han'da üst katta duvar yüzeyinde kısmen varlığını koruyan süzme kireç ve yumurta akı karışımı ile elde edilen süsleme tekniği, siyah taşın üzerine uygulanarak karşımıza çıkmaktadır. Beyaz kireç taşı üzerine ise zift ve kum tanecikleri karışımının kompozisyonlardaki daire şekilli oyuntulara doldurarak görsel bir etki yaratılmıştır. Bu iki teknik Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisinde görülmeyen bölgesel özelliklere sahip süsleme detaylarıdır. Taşın işlenmesinden ziyade farklı renk taşların birleşmesiyle oluşturulan etki, yoğun süsleme kompozisyonlarının kullanımını da etkilemiştir. Öte yandan binalara ait pencere ve su şebekeleri, estetik görünüş sergileyen ayrı birer unsurdur.

Araştırmamız sonucu, çok sayıda ve farklı türdeki eserlerle zengin bir mimari dokuya sahip Diyarbakır'da, hem bölgesel hem de uluslararası ticaret ağı içinde ticaretin sağlam koşullarda ve güvenilir bir şekilde devlet eliyle ilerlemesi için çok sayıda binanın inşa edildiğini, ancak bazılarının çeşitli tahribat, bilinçsiz müdahaleler ve bir takım ilavelerle asli özelliklerini büyük ölçüde yitirdiklerini, Çifte Han'ın da bakımsız bırakıldığı ortaya çıkarılmıştır.

Bir çok yapı ayrıntısı, yerel koşullar ve işçiliğe göre biçimlenmiş olsa da, İstanbul'da gelişen klasik üslup, Diyarbakır şehir-içi hanlarında da okunabilmektedir.

KAYNAKLAR

- Acun, Hakkı (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara 2007.
- , *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.
- Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mezopotamia, Chaldea and Armenia*, V.I-II, London, 1842.
- Akbulut, İlhan, *Diyarbakır*, Diyarbakır 1998.
- Akozan, Feridun, "Türk Han ve Kervansarayları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s. 133-167.
- Aktepe, Münir, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 105-154.
- Altun, Ara, "Behram Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 192, s. 356-357.
- Andreasyan, Hrand Der, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964.
- Atay, Çınar, *Kapanan Kapılar İzmir Hanları*, İzmir 2003.
- Ayverdi, E. Hakkı, *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855-886/ 1451-1481*, C. III, İstanbul 1973.
- , *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, I, İstanbul 1966.
- Baran, Mine, "Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları'nda Yöresel ve Mimari Üslup", *II. Uluslar Arası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu (Diyarbakır, 15-17 Kasım 2006)*, *Bildiriler*, C.II, Ankara 2008, s. 557-569.
- Baş, Gülsen, *Diyarbakır'daki İslami Dönem Mimarisinde Süsleme* (T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van 2006.
- Bay, Emre, *Diyarbakır Hanları*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1990.
- Berchem, Max Van, *Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekr*, Berlin 1907.
- Berchem, Max Van - Strzygowski, Josef - Bell, Gertrude L., *Amida*, Heidelberg 1910.
- Beşbaş Nermin - Denizli, Hikmet, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III*, Ankara 1983.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, (3. Baskı), C.I-II, Ankara 1998.
- , "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, s. 38-80.

- , *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul 1963.
- Bilici, Z. Kenan, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1991.
- Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara 2002.
- Bruinessen, Martin Van - Boeschoten, Hendrik, (Çev: T. Güney), *Evlıya Çelebi Diyarbakır'de*, İstanbul 2003.
- Buckingham, James Silk, *Travels in Mezopotamia*, London 1827.
- Cantay, Gönül, *Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişimi* (T.C. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1972.
- Çebe, Mehmet, *Diyarbakır Sütlüklü Han'ının Sağıklaştırılıp Değerlendirilmesi*, T.C. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.
- Cezar, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985.
- , *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and The Ottoman Construction System*, İstanbul 1983.
- Cuinet, Vital, *La Turque d'Asie*, C.II, Paris 1891.
- Çerkez, Murat, *Merzifon'da Türk Devri Eserleri* (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- Çetintaş, Sedat, *Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, Bursa'da İlk Eserler*, İstanbul 1946.
- Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme, I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979.
- Denizli, Hikmet, *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas 1998.
- Dündar, Abdülkadir, *Kilis'teki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Ankara 1999.
- Erdmann, Kurd, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Band I-II, Berlin 1961*.
- Ersoy, Bozkurt, "Ankara Çengel Hanı", *Kültür ve Sanat*, S.3/11, Ankara 1991, s. 56-59.
- , *İzmir Hanları*, Ankara 1991.
- , "Ankara Hasan Paşa Hanı (Sulu Han)", *Ankara Dergisi*, C.1, S.3, Ankara 1992, s. 39- 52.
- , "Diyarbakır Deliller Hanı", *Kültür ve Sanat*, Ankara 1995, S. 28, s. 21-23.

———, “Osmanlı Şehir-İçi Hanları-Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C.VII, İzmir 1994, s. 75-97.

Erzen, Jale, *Mimar Sinan. Estetik Bir Analiz*, İstanbul 1996.

Evliya Çelebi, (Sad: Y. Dağlı- S. A. Kahraman), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.I, İstanbul 2001.

Eyice, Semavi, “Elçi Hanı”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 24, İstanbul 1970, s. 93-130.

Fırat, Nurcan İnci, “Kervansaray ve Hanların Otel Olarak Değerlendirilmesi”, *Kültür ve Sanat*, Ankara 1990, S. 7, s. 46-52.

Gabriel, Albert, *Monuments Turcs D’Anatolie*, Tome II, Paris 1934.

———, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.

Görür, Muhammet, *Beylikler Dönemi Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, (T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.

Göyünç, Nejat, “Eski Malatya’da Silahdar Mustafa Paşa Hanı”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.1, İstanbul 1970, s. 63-92.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.

Gündüz, Sema, “Hanlar”, *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, (ed. Aynur Durukan), Ankara 1999, s.127-129.

Güneli, Zülküf- Kejanlı, Türkan, “Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarından Günümüzde Ayakta Kalan Hanlar ve Özellikleri”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul 1999, s.253-257.

Güran, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları*, İstanbul 1978.

İlhan, M. Mehdi, “1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Tımar Dağılımı”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.XXII, İstanbul 1982, s. 85-100.

———, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, *T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 26, Ankara 1999.

———, *Amid (Diyarbakır): 1518 Detailed Register*, Ankara 2000.

İlter, İsmet, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1969.

Karamağaralı, Haluk, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, *Önasya*, C.VI, S.61-62, Ankara 1970, s. 4-5.

Karaca, Nursel, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, (T.C. Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van 2010.

Kejanlı, Türkan, “Diyarbakır Hanları ve Kervansarayları”, *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Krallar ve Azizler Kenti Diyarbakır Sempozyumu (25-27 Mayıs 2009)*, Ankara 2010, s. 383-394.

Kılıcı, Ali, “Diyarbakır’ın Vakıf Mimari Eserleri ve Vakıfları Üzerine Bazı Notlar”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır 2011.

Kirch, Max, *Von Berlin nach Ispahan*, Berlin-Leipzig 1927.

Korkmaz, Mustafa, *Şer’iyye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır’da Sosyal, İktisadi Tarih* (T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

Köprülü, İ., “Deliller Hanı’nın Otel Olarak Düzenlenmesi”, *Vakıf Haftası*, V, Ankara 1987, s. 71-83.

Kurt, Yılmaz, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde Sanayi ve Ticaret”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.5, İzmir 1990, s.191-229.

Kuyulu, İnci, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, VIII, İzmir 1996, s.51-78.

Madran, Emre - Bakırer, Ömür, “Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Bedestenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Tarih İçinde Ankara I*, Ankara 2000, s.105-128.

Mülayim, Selçuk, *Değişimin Tanıkları*, İstanbul 1999.

Naumann, Edmund, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, München-Leipzig 1893.

Nayıp, Zeynep, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975.

Niebuhr, Carsten, (Yay. Haz. Herbert Scuria), *Reisen im Orient: Berichte deutscher Forscher aus dem 18. Und 19. Jahrhundert*, Berlin 1961, 2. Baskı.

Ögel, Semra, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı* (2. Baskı), Ankara 1987.

Öney, Gönül, *Ankara’da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara 1971.

Özbek, Yıldırım, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme*, Ankara 2002.

Özçoşar, İbrahim, *315 numaralı Hicri 1155/1741-1742 tarihli Diyarbakır Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (T.C. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2000.

Özdemir, Hatice, *Bergama’da Türk İslam Mimarisi*, İzmir 2009.

Özdeş, Gündüz, *Türk Çarşıları*, Ankara 1954.

Özer, Mustafa, *Tire’deki Ticaret Yapıları* (T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.

———, *Trabzon Hanları*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1989.

Özergin, M. Kemal, “Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XV, S.20, İstanbul 1965, s. 141-170.

Özkarıcı, Mehmet, “Gaziantep’de Dört Han”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXVI, Ankara 1997, s. 301.

———, “Gaziantep’de Üç Han”, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (Gaziantep, 22 Ekim 1999)*, Gaziantep 2000, s.243–268.

Öztürk, F., *Gaziantep Hıyva ve Anadolu Hanı*, (T.C. Ankara Üniv. D.T.C.F. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1989.

Palalı, İlhan, *Diyarbakır Vilayeti Salnamelerine Göre Maarif (1292-1323)* (T.C. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987.

———, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)* (T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1999.

Rogers, J. Michael, “Royal Caravansarays and Royal Inscriptions in Seljuk Anatolia”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi (Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı)*, Ankara 1978, s.397-432

Schweiger Lerchenfeld, A.F.V., *Der Orient*, Wien-Pest-Leipzig 1882.

Sözen, Metin, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.

Sunay, Serkan, *Tokat Şehir-İçi Hanları* (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

Tavernier, Jean Baptiste, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turkuie, en Perse et aux Indes*, Tome. I- IV, Paris 1679.

Telliöglü, Ömer ve diğerleri, *Salname-i Diyarbekir (Diyarbekir Salnameleri)*, 5 cilt, İstanbul 1999.

Texier, Charles, *Description de l’Armenie, la Perse et la Mesopotamie*, Tome I-II, Paris 1842-1852.

Tuncer, O. Cezmi, *Diyarbakır Ewleri*, Ankara 1999.

Ülgen, A. Saim, (Yay. Haz: F. Yenişchirlioğlu; E. Madran), *Mimar Sinan Yapıları*, C.2, Ankara 1989.

Yavuz, A. Tükel, “Beypazarı Sulu Han”, *III. Eyüp Sultan Sempozyumu (İstanbul 28-30 Mayıs 1999) Tebliğleri*, İstanbul 2000, s.58-93.

———, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır Hanları”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır 2011, s. 141-185.

Yeşilbaş, Evindar, *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

Yıldız, Abdulvahap, *135/313 Nolu Şer'îye Siciline Göre 1135/1722-1213/1798 Yıllarında Amid Diyarbakır Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum* (T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1994.

Yılmazçelik, İbrahim, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'îye Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.90, İstanbul 1994, s. 41-62.

———, "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)", *Osmanlı Araştırmaları /The Journal Of Ottoman Studies*, S. XVI, İstanbul 1996, s. 121-162.

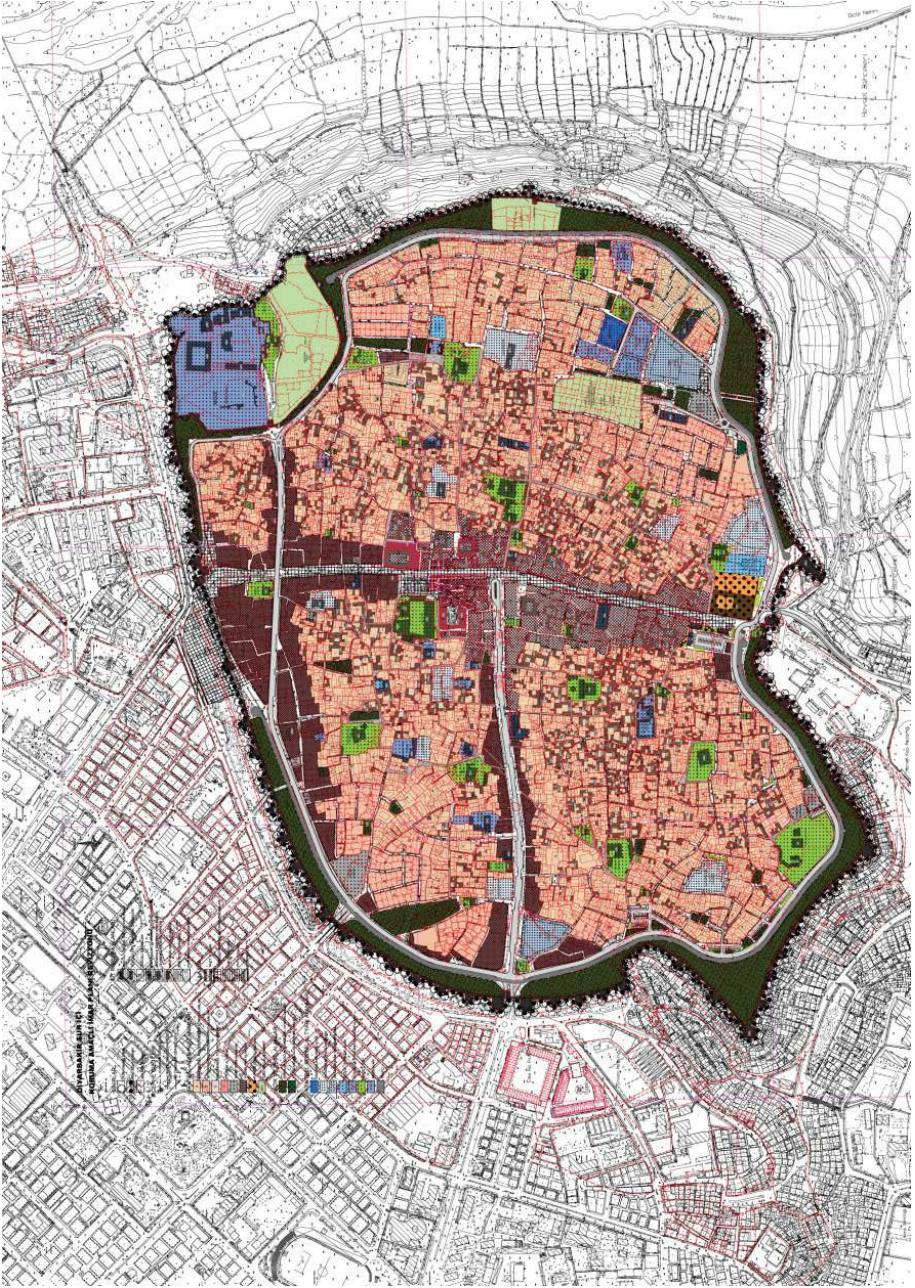
———, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Haçlı Seferlerinin 900'üncü Yıldönümünde Uluslararası Selahaddin-i Eyyüzlubi Sempozyumu (Diyarbakır, 23-24 Kasım 1996)*, Diyarbakır 1997, s.161-179.

———, "XVIII. Yüzyıl'da Diyarbakır Eyaleti'nin İdari Yapısı", *Askeri Tarih Bülteni*, S.19/36, Ankara 1994, s. 135-142.

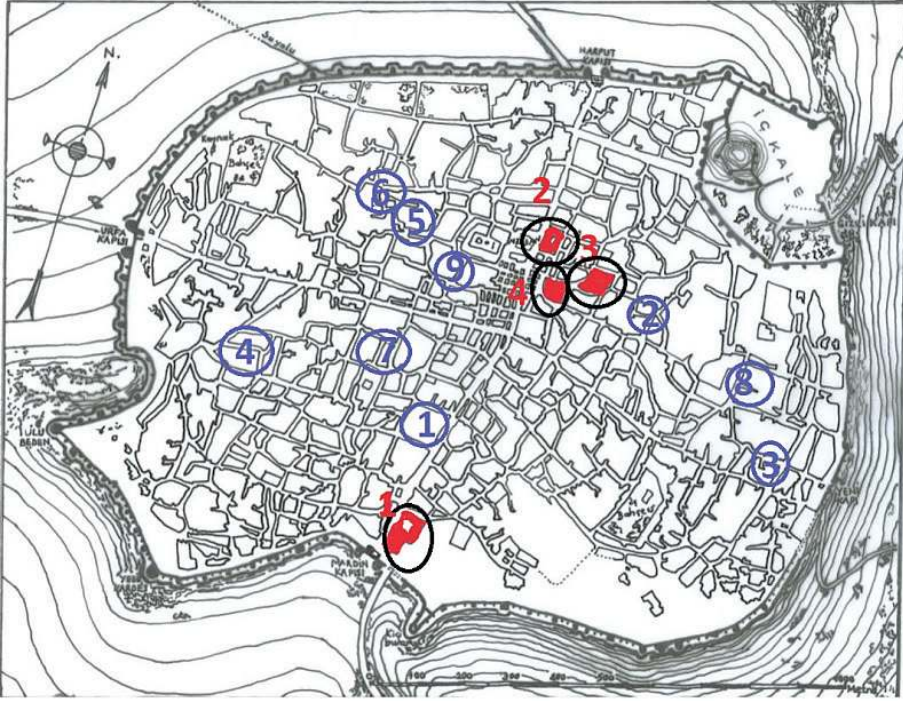
———, *Diyarbakır Şer'îye Sicilleri (katalog ve fihristleri)*, Ankara 2001.

———, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti'nin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul 1999, s. 471-511.

———, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995.

Çizim 1: Diyarbakır Suriçi Belediyesinin Hazırladığı Vaziyet Planı
(Diyarbakır Sur-içi Belediyesinden).

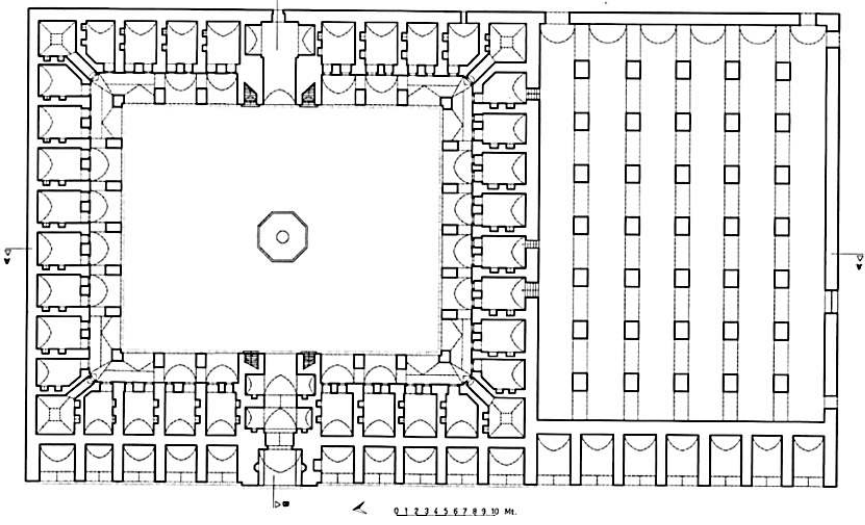
Günümüze Ulaşan Hanlar

- 1 Deliller Hanı
- 2 Hasan Paşa Hanı
- 3 Çifte Han
- 4 Sülüklü Han

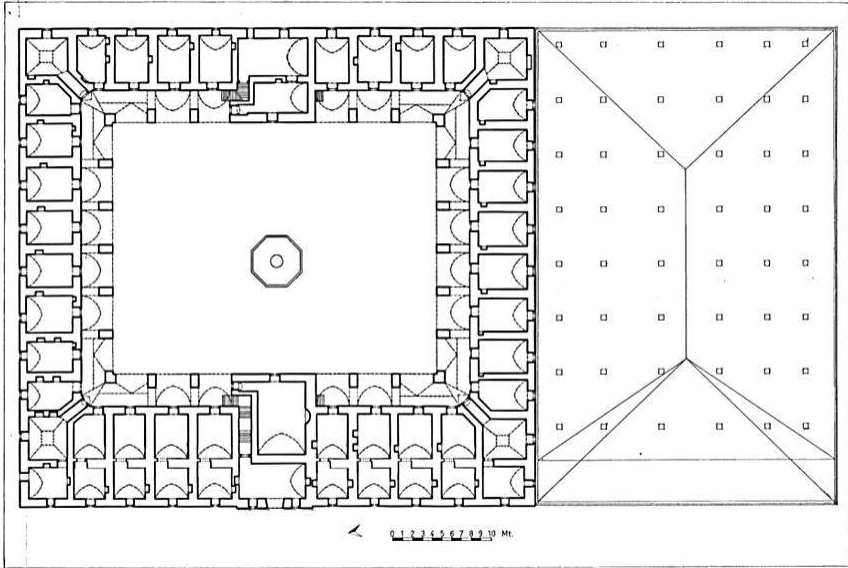
Günümüze Ulaşmayıp Yeri Tespit Edilen Hanlar

- 1 İbrahim Paşa Hanı
- 2 Tütün Hanı
- 3 Rüstem Paşa Hanı
- 4 Melek Ahmet Paşa Hanı
- 5 Kayseriye Hanı
- 6 İpekoğlu Hanı
- 7 Han-ı Cedid
- 8 Alaca Han
- 9 Yeni Han

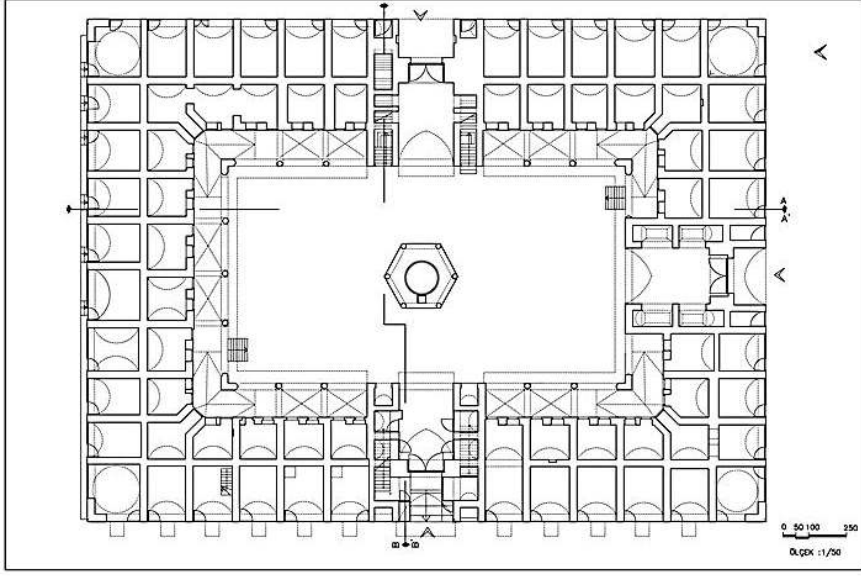
Çizim 2: Diyarbakır Kenti Günümüze Ulaşan ve Günümüze Ulaşmayıp Yeri Tespit Edilen Hanların Plan Üzerindeki Yerleri (A. Gabriel'den İşlenerek).

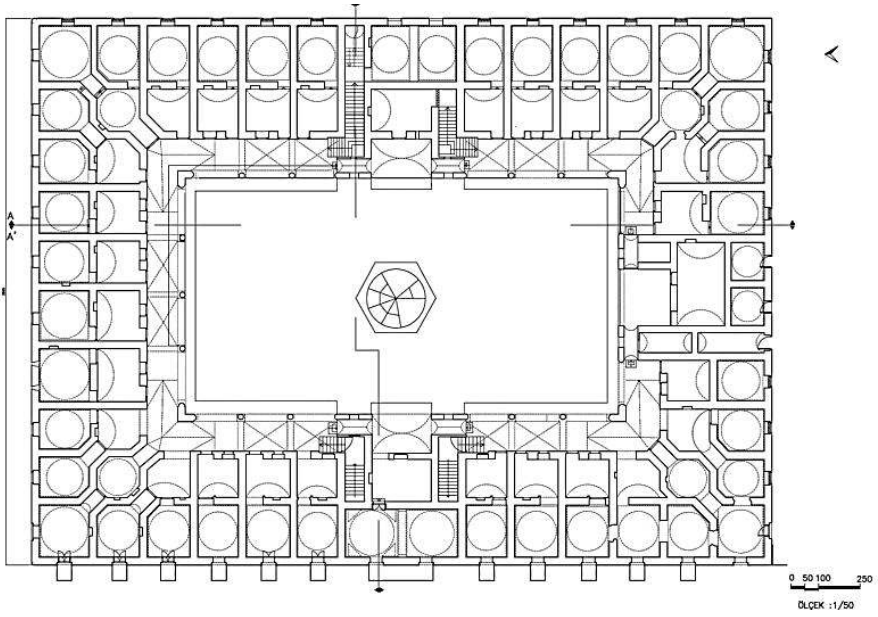
Çizim 3: Deliller Hanı Zemin Kat Planı
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

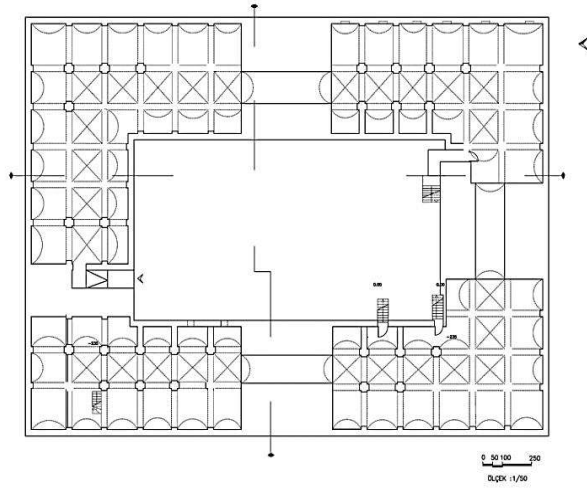
Çizim 4: Deliller Hanı Ust Kat Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

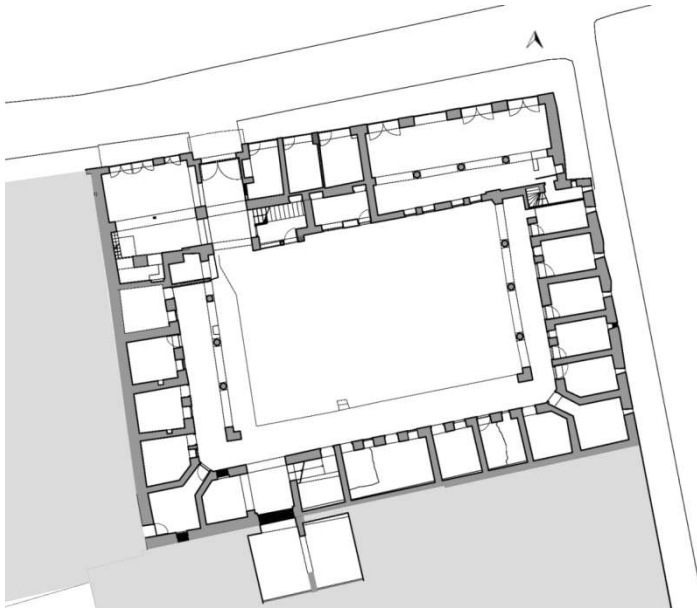
Çizim 5: Hasan Paşa Hamı Alt Kat Planı
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

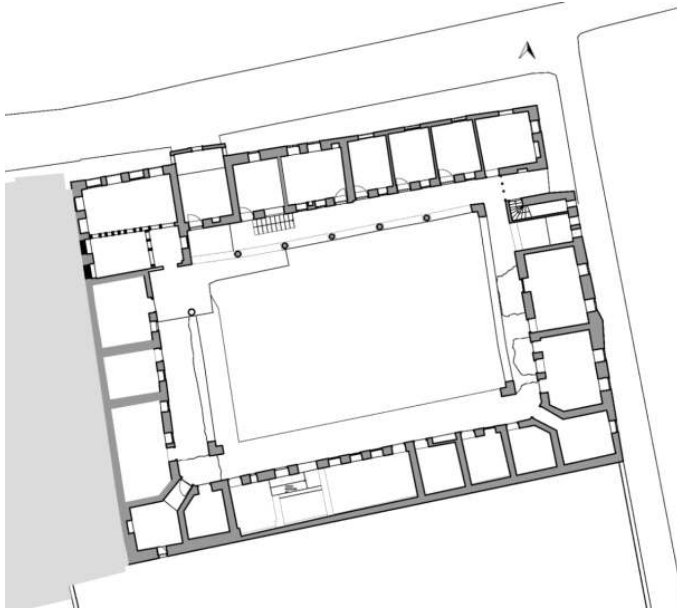
Çizim 6: Hasan Paşa Hamı Üst Kat Planı
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

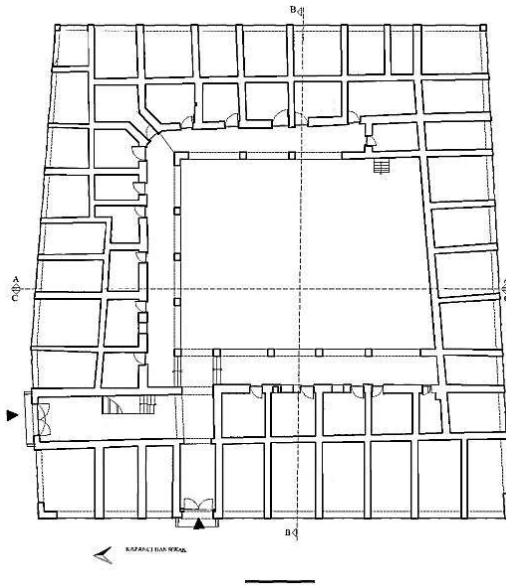
Çizim 7: Hasan Paşa Hanı Bodrum Kat Planı
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

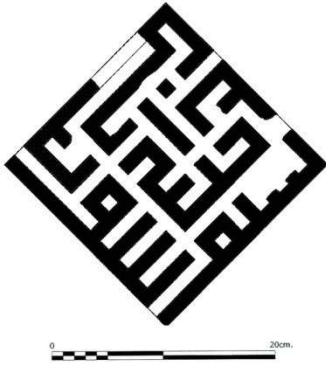
Çizim 8: Çifte Han Zemin Kat Krokisi (E. Ağırman'dan).

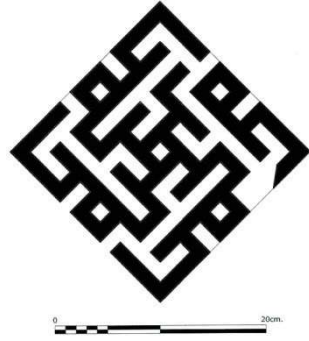
Çizim 9: Çifte Han Üst Kat Krokisi (E. Ağırman'dan).

Çizim 10: Sülüklü Han Planı (A. Nozoğlu'ndan İşlenerek).

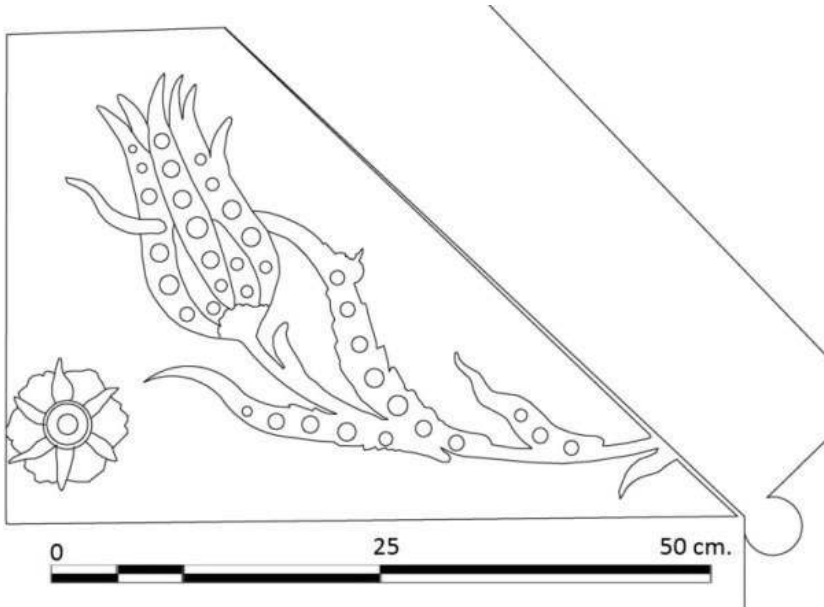

Çizim 11

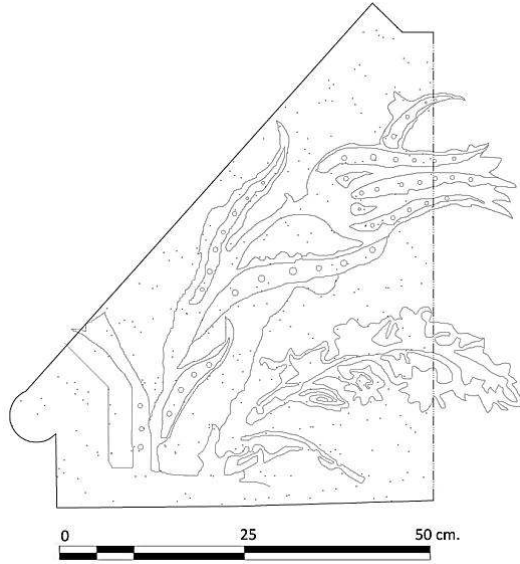

Çizim 12

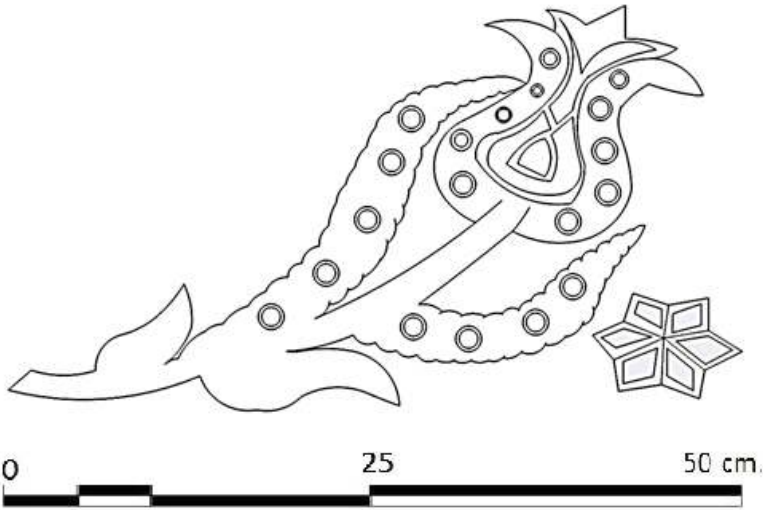
Çizim 11: Deliller Hamı Portal Eyvanı Güney Mihrabiyeinin Üstündeki Küfi Pano.
Çizim 12: Deliller Hamı Giriş Eyvanı Kuzey Mihrabiyeinin Üstündeki Küfi Pano.

Çizim 13: Hasan Paşa Hamı Batı Girişi Kemer Köşelerindeki Süsleme.

Çizim 14: Hasan Paşa Hamı Güney Giriş Kemer Köşelerindeki Süsleme.

Çizim 15: Çifte Han Giriş Kemer Köşelerinde Yer Alan Süslemelerden Detay.

Foto. 1: Deliller Hamamı Eski Görüntülerinden (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).

Foto. 2: Deliller Hamamı Genel Görünüşü.

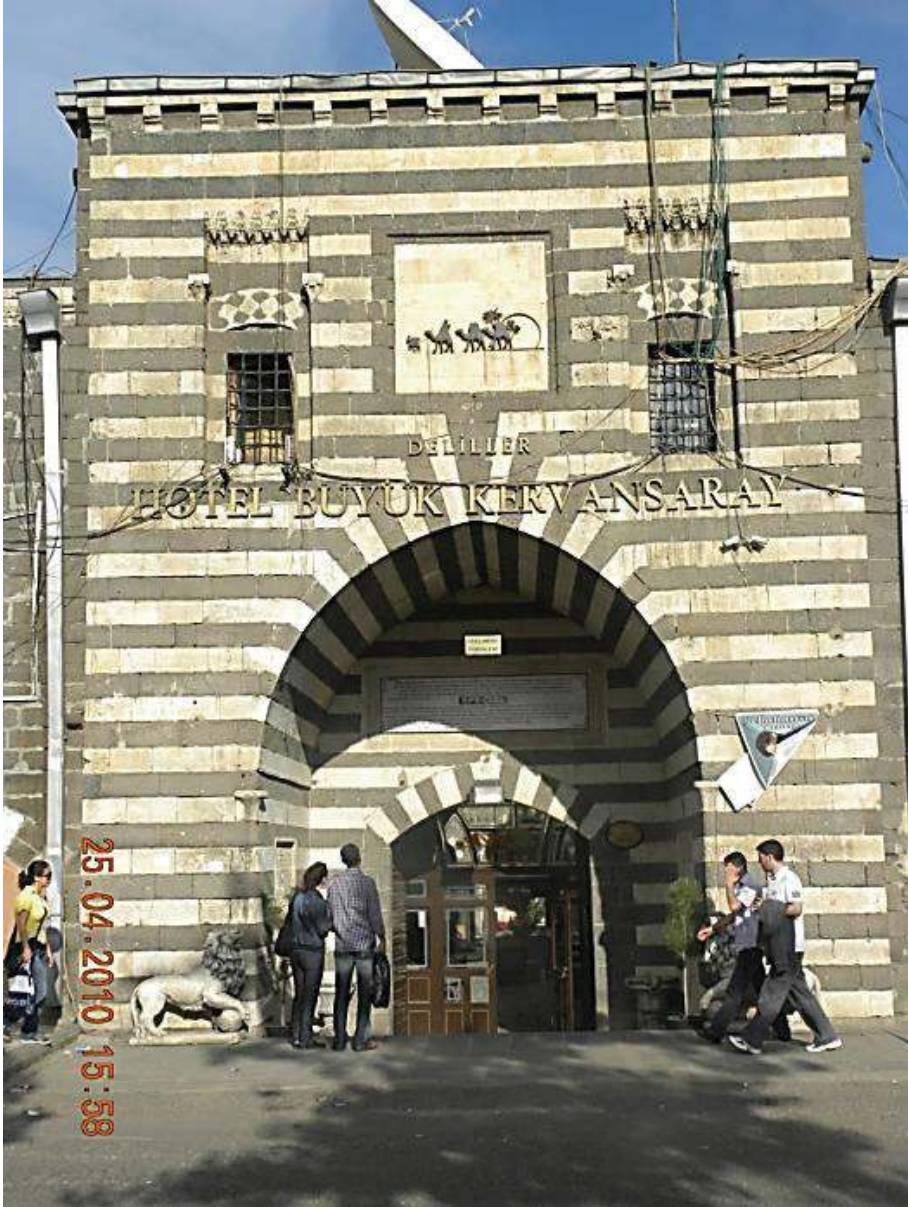

Foto. 3: Deliller Ham Girişi.

Foto. 4: Deliller Hamı Avlu Batı Kanadı.

Foto. 5: Deliller Hamı Revaklarından Detay.

Foto. 6: Deliller Hamam Ahır Mekanının Restoran Olarak Kullanılan Bölümünden Detay.

Foto. 7: Hasan Paşa Hamam Eski Fotoğrafi (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivinden).

Foto. 8: Hasan Paşa Hamı Genel Görünüşü.

Foto. 9: Hasan Paşa Hamı Bau Girişi.

Foto. 11: Hasan Paşa Hami Üst Kat Odalarını Örtün Kubbe Detayı.

Foto. 12: Hasan Paşa Hami Doğu Kanadı Ahır Mekânı.

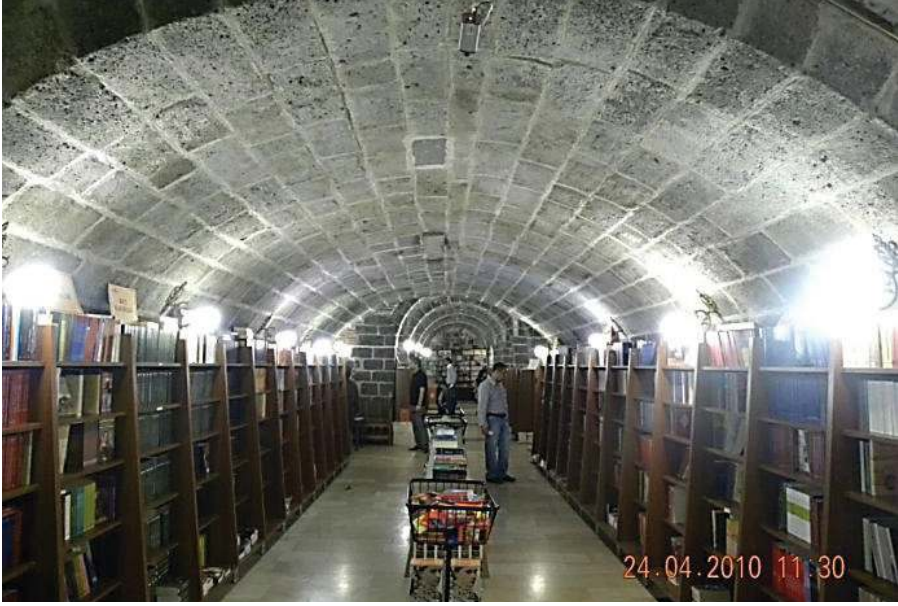

Foto. 13: Hasan Paşa Hanı Doğu Kanadı Ahır Mekânından Detay.

Foto. 14: Çifte Han Kuzey Cephe Görünüşü.

Foto. 15: Çifte Han Girişi.

Foto. 16: Çifte Han Avlusu Genel Görünüşü.

Foto. 17: Çifte Han Avlusu Güneybatı Köşe.

Foto. 18: Çifte Han Revak Örtü Sistemi Detayı.

Foto. 19: Sütlüklü Han Batu Cepheden.

Foto. 20: Sütlüklü Han Bau Cephe Girişi.

Foto. 21: Sütlüklü Han Revaksız Avlu Güney Kanadı ve Revaklı Doğu Kanadı.

Foto. 22: Sülüklü Han Avlu ve Revakları.

Foto. 23: Sülüklü Han Doğu Ahır Mekânından.

Foto. 24: Sütlüklü Han Doğu Ahır Mekanından.

Foto. 25: Sütlüklü Han Örtü Sistemi Detay.

